

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Katariina Sofia Päts

**Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks
1984–1991**

Magistritöö

Juhendaja: prof Tõnu-Andrus Tannberg, PhD

Tartu 2023

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Eestlaste välisvõitluse peamised tegevussuunad Kanadas 1980. aastatel	11
1.1 Kanada poliitiline süsteem ja välispoliitika peasuunad	11
1.2 Kanada eestlaste paigutumine Kanada ühiskonda ja poliitilisesse sfääri	14
1.3 Kanada eestlaste poliitilise tegevuse peamised tegevussuunad	19
2. Kanada eestlaste omavahelised sõlmküsimused ja suhete tihenemine Kodu-Eestiga	31
2.1 Kodumaaga suhtlemise problemaatika väliseestlaskonnas	31
2.2 Otsekontaktide taastumine Kodu-Eestiga	34
2.3 Kodu-Eesti poliitilised liikumised ja nende retseptsioon Kanada eestlaskonnas	38
3. Kanada ja iseseisvuse taastamine Balti riikides	46
3.1 Kanada reaktsioonid pöördelistele sündmustele Baltikumis	46
3.2 Kanada eestlaste suhestumine üleminekuperioodiga Eestis	56
3.3 Kanada tunnustab Balti riikide taasiseseisvumist	61
Kokkuvõte	66
Kasutatud allikad ja kirjandus	70
Summary	75

Sissejuhatus

Teise maailmasõja tõttu jäi Läände pagulastena umbes 60 000 eestlast¹, kes keeldusid okupeeritud Eestisse naasmast. Peaasjalikult paiknesid eestlased sõja lõpuks Rootsis ja Saksamaal, kust liiguti 1940. aastate teises pooles edasi Ameerika Ühendriikidesse (USA), Kanadasse, vähemal määral ka Ühendkuningriiki, Austraaliasse, Lõuna-Ameerikasse ja teistesse Lääne-Euroopa riikidesse.² Muidu eestlastele peaaegu võõrast Kanadast kujunes USA ja Rootsi kõrval kolmas suurem eestlaste asukohamaa.³ Peaasjalikult tulidki eestlased sinna Rahvusvahelise Põgenike Organisatsiooni (*International Refugee Organisation, IRO*) vahendusel Saksamaalt, kuid erandkorras lubati eestlastel ka Rootsist Kanadasse emigreeruda. Pärast seda, kui Rootsi ametivõimud deporteerisid Nõukogude Liidule 1946. aastal 153 saksa ja balti sõjavangi (sh seitse eestlast), tekkis suurem rahutusfoon, mille tulemusel turvalisuse kaalutlusel taheti liikuda Nõukogude Liidust võimalikult kaugemale ning valdav enamus neist suundus just Kanadasse.⁴ Kanadasse asumise kõrgajal 1947–1952 asus sinna kokku umbes 13 000 eestlast.⁵ Peaasjalikult koonduti Torontosse ja selle lähiümbruse linnadesse, arvestatava suurusega eestlaste kogukonnad tekkisid ka Montréali ning läänerrannikule. Torontost kujunes aja jooksul kõige olulisemaid väliseesti keskusi, kuhu koondus nii kultuuriline, poliitiline kui seltskondlik tegevus (erinevalt nt USAst, kus eestlased jäid killustatuks üle maa).

Kodumaa maailmakaardilt kadumise šokk andis tugeva impulsi eestluse säilitamiseks ja järeltulijatele edasi pärandamiseks. Tegevust alustati mitmesuguste ühiskondlike organisatsioonide (taas)loomisega, esimeste seas pandi uutes asukohamaades tööle kogudused, koolid ja mitmesugused laulu-näitemängu seltsid. Ajapikku arenes välja terve „eestluse elukaar“, mis võimaldas asukohamaa ellu kohanemise kõrval sisustada ka iga eluetapi mõne eestlusega seotud tegevusega. Nii oli võimalik suuremates väliseestlaste kogukondades alustada Eesti lasteaias, suvelaagrites ja skautluses/gaidluses, hiljem käia Eesti täienduskoolis ning leeris, ülikooli ajal liituda mõne üliõpilaskorporatsiooniga, täisealisena tegutseda näiteks

¹ Kaja Kumer-Haukanõmm. Teise maailmasõja aegne eestlaste sundmigratsioon läände. *Acta Historica Tallinnensia* nr 16 2011, lk 95–109, siin lk 95.

² Kaja Kumer-Haukanõmm. Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. Konverentsikogumikust Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Toim. Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Rosenberg, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2006, lk 13–38, siin lk 35.

³ 1986. aasta rahvaloenduse järgi oli Kanadas eestlasi 20530, nendest 9595 Torontos. 13200 olid n-õ puhtad eestlased (st mõlemad vanemad eestlased), 7330 sündinud segaabielludest. Kanada eestlased ja rahvaloendus. *Vaba Eestlane* nr 53 18.07.1989, lk 9.

⁴ Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Tammerraamat 2014, lk 17.

⁵ Richard Antik. Eestlased väljarändajatena. Kogumikust *Eestlased Kanadas*. Peatoim. Alfred Kurlents. Toronto: Kanada eestlaste ajaloo komisjon 1975, lk 18.

mõne kutseühenduse või rahvakunstiansambli juures ning vanaduspõli veeta eestlaste vanadekodus.

Kultuuri hoidmise ja edendamise kõrval pöörati suurt tähelepanu ka välisvõitluslikule tegevusele⁶, mille peamine eesmärk oli selgitada nii maailma avalikkusele kui poliitilistele ringkondadele, et Eesti Vabariik ei ole lakanud eksisteerimast ja on allutatud jõuga Nõukogude okupatsioonile. Alguses olid võitluse kannustajaks mitmed Eestist pääsenud endised poliitikud ja ühiskonnategelased ning lootus, et okupatsioon on ajutine nähtus, mis vastavalt liitlaste sõlmitud rahvusvahelistele kokkulepetele peagi lõpetatakse. 1950. aastateks sai selgeks, et olukorrale kiiret ja ühest lahendust ei tule, kuid poliitiline tegevus jätkus ja võttis järjest institutsionaliseerituma vormi. Kõigis suurema eestlaste kogukonnaga riikides kujunes välja oma keskorganisatsioon, mille põhiülesandeks sai koordineerida Eesti ja eestlaste huvide eest seismist vastaval maal. Olulisemateks neist olid USAs Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides (ERKÜ), Rootsi Eestlaste Esindus (REE) Rootsis ning Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN) Kanadas, mis alates 1973. aastast kandis nime Eestlaste Kesknõukogu Kanadas (EKN). Ülemaailmselt koordineeriti poliitilisi ettevõtmisi peamiselt Ülemaailmses Eesti Kesknõukogus (ÜEKN). Nende organisatsioonidega tegid koostööd ka diplomaatilised esindused, millel lubati tegevust jätkata (ainsana sai terve okupatsiooniaja akrediteeritult tegutseda Eesti Peakonsulaat New Yorgis). Kuna aga Eestist oli põgenenud erinevate poliitiliste ringkondade taustaga inimesi, ei pääsetud ka paguluses tehtavas avalikus poliitikas erimeelsustest. Kõige suurem oli rivaliteet ülalnimetatud organisatsioonide ning Rootsis tegutseva Eesti Rahvusnõukogu vahel, mis muuhulgas toetas 1953. aasta jaanuaris ellu kutsutud eksiilvalitsust. Kuigi ka eksiilvalitsuse eesmärk oli hoida päevakorral Eesti õigusvastast annekteerimist, siis ei tunnustanud nende volitusi Eesti diplomaatilised esindused (ega ühegi teise riigi valitsused) ning vastupidi ei tunnustanud eksiilvalitsus diplomaatilisi esindusi ning seda vastuolu ei suudetud lõpuni ületada terve okupatsiooniaja jooksul.⁷

Viiekümne pagulusaastaga jõudis väliseesti ühiskond välja kujuneda, stabiliseeruda ning teatavasse paigalseisu jääda. Käesolev magistritöö käsitleb pagulusaja lõpuperioodi, mis päädis Eesti iseseisvuse taastamisega. Väliseestlus kui selline mõistagi ei lõppenud 1991. aastal, kuid

⁶ Käesolevas töös on kasutatud mõisteid välisvõitlus ja poliitiline tegevus valdavalt sünonüümselt märkimaks kõiki Kanada eestlaste tegevusi, mis olid suunatud oma kogukonnast väljapoole mõjutama Kanada/maailma poliitiku, ametnike või avalikkust. Kanada eestlaste kogukonna siseste suundade kommenteerimisel on püütud poliitika mõistet vältida, kuigi teatud kontekstides saab rääkida ka erinevatest „sisepoliitilistest“ suundumustest.

⁷ Lauri Mälksoo. *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Relation between Normativity and Power in International Law*. Leiden: Brill Academic Publishers 2003, lk 149–151.

diplomaatiliste suhete taastumisega muutusid väliseestlaste tegevuse alused piisavalt palju, et väärیدا eraldi uurimistööd. Keerulisem on küsimus töö algushetke paika panemisega. Omamoodi sobiks selleks nii Mihhail Gorbatsšovi Nõukogude Liigu Kommunistliku Partei keskkomitee (NLKP KK) peasekretäriks saamine 1985. aastal, mis märkis uue ajastu algust nii Nõukogude Liidu sees kui välissuhetes. Teatud piirini oleks õigustatud ka hilisem algus 1987. või 1988. aastaga, kui Gorbatsšovi uutmis- ja avalikustamispoliitika panid Eestis „ajaloo liikuma“⁸, millega omakorda vabadusvõitluse raskuskese nihkus kodumaale. Kuna antud töö keskmes on siiski Kanada eestlased, on algusajana otsustatud sümboolselt 1984. aasta kasuks, mil Torontos toimusid Ülemaailmsed Eesti Kultuuripäevad (ESTO'84), kus muuhulgas alustas oma üldvalimiste kampaaniat progressiivsete konservatiivide partei (*The Progressive Conservative Party of Canada*, PC) juht Brian Mulroney.⁹ Etteruttavalt võib öelda, et nende valimisvõit mõjutas ka Kanada eestlaste tegevust. Samuti võimaldab niimoodi valitud algusaeg avada seniseid tegevussuundasid ja vaadelda, kas ja missugused muutused toimusid seoses sündmustega Kodu-Eestis.

Autori eesmärk on antud magistritöö raames välja selgitada vastus kolmele peamisele küsimusele. Esiteks missuguses positsioonis olid Kanada eestlased Kanada poliitikute ja avalikkuse silmis 1980. aastate keskpaigaks, st milline oli nende stardipositsioon kiiresti muutuvateks oludeks. Teiseks huvitab autorit, kuidas reageerisid Kanada eestlased kodumaal alates 1987. aastast aset leidnud sündmustele ning kuidas mõjus see nende kogukonnale tervikuna. Kolmandaks küsimuseks on, kuidas tulid Kanada eestlased toime Eestis toimuvate sündmuste kajastamisega Kanadas ning kas ja kui palju õnnestus neil Kanada poliitikale mõju avaldada.

Vastavalt põhiküsimustele on töö jagatud ka kolmeks peatükiks. Esimese peatüki fookus on Kanada eestlaste tegevuse kodanikuühiskondlikul mõõtmel, st sellel kuidas nad paigutusid Kanada ühiskonda ja poliitikasse ning mida ise ette võtsid. Teine peatükk keskendub välis- ja kodueestlaste omavahelistele suhetele ja neis toimunud muutustele ning kolmas peatükk käsitleb Eesti iseseisvuse taastamist läbi Kanada ja Kanada eestlaste vaatevinkli.

⁸ Rein Taagepera. Aeg lükata. Aeg pidurdada. Aja Kiri nr 49 1988, lk 13.

⁹ VEMU. Eesti Kultuuripärandi Seltsi (EKS) videokogu DVD nr 195 Intervjuu: Aarne Viisimaa/ESTO'84 Vabadusmarss, salvestatud 12.07.1984. Mulroney kõne täispikkuses salvestus 01:13:20–01:18:15.

Historiograafia

Olulisemaid põhjusi käesoleva töö teemavalikuks andis tõdemus, et kuigi väliseestlastest kirjutades on „Eesti asja“ eest seismine alati mainitud, siis päriselt jääb nende tegevus peaaegu alati ääremärkuseks. Eesti taasiseseisvumiseni viinud aastad olid kiired ja hektilised ning isegi Kodu-Eestis raskesti jälgitavad, rääkimata Välis-Eestist. Paljudele väliseestlastele lisas segadust tõsiasi, et läbi terve okupatsiooniaja oli usutud, et Eesti vabastamine saab toimuda ainult lääneriikide sekkumisel, 1980. aastate lõpp aga sundis ka selle kohanema mõttega, et võtmeroll jääb kodueestlastele ja paljudel juhtudel ka inimestele, kes kuulusid või olid kuulunud kommunistlikku parteisse. Kõik need asjaolud tõid esile huvitavaid pingeid väliseesti ühiskonnas, millele seni lähemat tähelepanu palju pööratud ei ole.

Varasemalt on Kanada eestlastest kõige põhjalikumalt kirjutanud nad ise, aastatel 1975–1997 ilmus kolmes jaos koguteos „Eestlased Kanadas“. Tegu on kogumikega, milles antakse lühikeste artiklite kaupa ülevaade eestlaste tegemistest sisuliselt kõigil elualadel ja erinevates Kanada piirkondades, kõik kolm köidet on üles ehitatud sama loogikaga, nii et võimaldavad teemade jälgimist läbi aastakümnete. Kogumiku autoriks on Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, esimese köite peatoimetajaks oli ajakirjanik ja bibliograaf Richard Antik¹⁰ ning teise¹¹ ja kolmanda¹² puhul sporditegelane Valdu Lillakas. Kuigi ülevaated on kahtlemata põhjalikud ja annavad tunnetuse Kanada eestlaste elust ja tegemistest, on tegu pigem kodulooliste kui teaduslike üllitistega. Sellele viitab nii professionaalsete ajaloolaste puudumine autoriringist kui ka minimaalne algallikate kasutamine ja juhuslik viitamine. Samuti paistab, et iga artikli autorid on toetunud sündmuste kirjeldamisel isiklikele meenutustele (ja võib-olla ülestähendustele). Teaduslikuma lähenemisega on eestlaste positsioonist Kanadas kirjutanud riigiteaduse professor Karl Aun oma 1985. aasta teoses „*The political refugees: a history of the Estonians in Canada*“, kuid selles kirjeldatu jääb suuresti käesoleva töö ajaraamidest välja.¹³ Lühidalt on Kanada ja teiste väliseesti kogukondade välisvõitlust ja poliitilist elu käsitletud ka Raimo Raag.¹⁴

Eesti taasiseseisvumisest on kirjutatud üksjagu, kuid paljus domineerivad veel erinevate taasiseseisvumisega seotud olnud koolkondade isiklikest mälestustest ja tõekspidamistest tõukuvad kirjutised. Nii on näiteks Rahvarinde inimeste seast ilmselt viljakaim olnud

¹⁰ Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos. Peatoim. Richard Antik. Toronto: Oma Press 1975.

¹¹ Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos II. Peatoim. Valdu Lillakas. Toronto: Oma Press 1985.

¹² Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos III. Peatoim. Valdu Lillakas. Toronto: Oma Press 1997.

¹³ Karl Aun. *The political refugees: a history of the Estonians in Canada*. Toronto: McClelland and Stewart 1985.

¹⁴ Raimo Raag. *Välis-Eesti 100 aastat*. Tallinn: Riigikantselei/AS Eesti Meedia 2018, lk 135–141.

majandusteadlane, ajakirjanik ja poliitik Tiit Made.¹⁵ Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei ja Eesti Kongressi pärandi talletamises on oluline roll olnud poliitikutel Eve Pärnastel¹⁶ ja Viktor Niitsool.¹⁷ Tõenäoliselt kõige põhjalikumalt on iseseisvuse taastamise protsessi uurinud ajaloolane Mati Graf.¹⁸

Eestlaste omavaheliste tegemiste kõrval on antud töös oluline ka Kanada riigi poolne vaade. Kõige väärtuslikumad on olnud ülevaated Mulroney valitsuse välispoliitikast, neist kaks olulisemat politoloogide Nelson Michaud ja Kim Richard Nossal'i artikkel „*Out of the Blue: The Mulroney Legacy in Foreign Policy*“¹⁹ ja samade autorite koostatud kogumik *Diplomatic Departures: The Conservative Era in Canadian Foreign Policy 1984–1993*, kus muuhulgas pikaaegne Kanada välisministeeriumi ametnik Roy Norton analüüsib ka erinevate etniliste gruppide mõju Mulroney välispoliitikale.²⁰

Laiemalt paigutub antud töö temaatika ka külma sõja lõpu ja Nõukogude Liidu lagunemise uurimise konteksti. Eestis on Baltikumi rolli selles uurinud kõige põhjalikumalt ajaloolane Kaarel Piirimäe, kes on peajasjalikult keskendunud USA ja Balti suhetele,²¹ kuid uurinud ka näiteks 1991. aasta jaanuarisündmuste tähendust Nõukogude Liidu lagunemise protsessis.²² Sarnast teemat on uurinud ka Läti ajaloolane Una Bergmane.²³ Ajaloolise Ajakirja 2016. aasta erinumber „*Baltic independence in the twentieth century/Balti riikide iseseisvus 20. sajandil*“ lisab veel Prantsuse²⁴, Rootsi²⁵ ja Islandi²⁶ perspektiivi. Käesoleva töö temaatikale vahest kõige lähemad teaduslikud tööd pärinevad läti teadlaste sulest. Läti Teaduste Akadeemia teadur,

¹⁵ Vt nt Tiit Made. Ükskord niikuinii 1986–1991. Tallinn: Argo 2006.

¹⁶ Vt nt Eesti Kongress: siis ja praegu. Koost. Eve Pärnaste. Tallinn: Riigikantselei, SE&JS 2000.

¹⁷ Vt nt Viktor Niitsoo. Mürimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu. Tallinn: Ortwil 2002.

¹⁸ Vt nt Mati Graf. Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991. Tallinn: Argo 2012.

¹⁹ Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. *Out of the Blue: The Mulroney Legacy in Foreign Policy*. Kogumikust *Transforming the nation: Canada and Brian Mulroney*. Koost. Raymond B. Blake, Montréal: McGill-Queen's University Press 2007, lk 113–131.

²⁰ Roy Norton. *Ethnic Groups and Conservative Foreign Policy*. Kogumikust *Diplomatic Departures: The Conservative Era in Canadian Foreign Policy 1984–1993*. Koost. Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. Vancouver: UBC Press 2002, lk 241–259.

²¹ Vt nt Kaarel Piirimäe; Hannes Hugo Urbla. Vene mõjusfäärist NATO kandidaadiks: Eesti julgeolekupoliitilised püüdlused G.H.W. Bushi ja W. Clintoni ajal. Kogumikust *Ameerika sajand. USA ja Eesti suhete sada aastat*. Koost. Kaarel Piirimäe; Mart Kuldkepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2022, lk 213–248.

²² Kaarel Piirimäe. Gorbachev's „Last Trench Line“: Estonian Diplomacy toward the East and the Soviet Crackdown in the Baltic States in January 1991. Kogumikust *The Baltic States and the End of the Cold War*. Toim. Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies Vol 6. Berliin: Peter Lang 2018, lk 293–315.

²³ Una Bergmane. USA ja Balti küsimus külma sõja lõpus. Kogumikust *Ameerika sajand...*, lk 188–210.

²⁴ Una Bergmane; Louis Clerc. Beyond “caution, pragmatism and cynicism”? France's relations with the Eastern Baltic in times of crisis (1918–1922; 1988–1992). *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 369–396.

²⁵ Mart Kuldkepp. Swedish political attitudes towards Baltic independence in the short twentieth Century. *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 397–430.

²⁶ Guðni Jóhannesson. Icelandic support for Baltic independence: myth, memory and detachment. *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 431–445.

Välis-Läti taustaga Eduards Bruno Deksnis on uurinud USA lätlaste perspektiivist Balti diasporaa panust Balti riikide taasiseseisvumisesse.²⁷ Samas kogumikus on kirjutanud Läti diasporaa seotusest Läti iseseisvuse taastamisega ajaloolane Kristīne Beķere.²⁸ Nende mõlema tööd annavad väärtusliku võrdluspunkti teise ligilähedases olukorras oleva rahva kohta. On täiesti võimalik, nii Läti kui Leedu autorid on kirjutanud veel nii mõndagi antud teemaga piirnevat, kuid see jääb kahjuks keelebarjääri tõttu selles töös käsitlemata.

Allikad

Veel üheks oluliseks ajendiks teemavalikul ja eriti uuritava riigi valikul oli Torontos tegutsev Välis-Eesti Muuseum (VEMU), mille arhiivi on koondatud suurem osa Kanada eestlastega seotud ainesest ning selle võrdlemisi hea ligipääsetavus tänu eestlaste ühiselamu Tartu College'i ümber koondunud elavale ja organiseeritud eesti kultuurielule. Samuti on autoril soov tuua sealset arhiivimaterjali rohkem meie teaduskäibesse.²⁹ VEMU kogudest on antud töös peamiselt keskendunud Eestlaste Kesknõukogu Kanadas arhiivile,³⁰ mille nimistud on osaliselt kantud ka Rahvusarhiivi arhiivi infosüsteemi (AIS). Paraku tuleb tõdeda, et kuna arhiivi korrastamisega on valdavalt tegeletud hoogtöö korras, siis on endiselt osa arhiivist sorteerimata ning samuti ei ole üheski säilikus leheküljed nummerdatud, mistõttu on ka siin töös antud viited säiliku numbriga täpsusega ning võimalusel on lisatud viidatava dokumendi pealkiri. EKN arhiivi kõrval on kasutatud ka Ernst Jaaksoni kirjavahetust Ilmar Heinsooga, mis asub Eesti Peakonsulaadi New Yorgis arhiivis.³¹

Lisaks on töös kasutatud episoodiliselt VEMU Eesti Kultuuripärandi Seltsi (EKS) videokogu, mis koosneb aastatel 1980–2016 salvestatud üle 1200 videost, millest umbes pool on eluloolised intervjuud ja teine pool salvestused erinevatest eestlaste üritustest. Eesti Kultuuripärandi Seltsi näol oli tegemist harrastusliku pensionäride ettevõtmisega, mistõttu on eriti intervjuerimise tase kohati amatöörlik, kuid pakub unikaalset võimalust näha nii paljusid tänaseks ammu lahkunud inimesi oma näo ja häälega oma eluloost rääkimas. Käesoleva töö kontekstis on kasutatud neid vaid nii palju, kui need on lisanud kommentaari mõnele

²⁷ Eduards Bruno Deksnis. The Baltic Diaspora and Restoration of Baltic Independence – the Latvian Contribution. Kogumikust The Baltic States and the End of the Cold War..., lk 207–237.

²⁸ Kristīne Beķere. Latvian Diaspora's Involvement in the Latvian State Independence Renewal Process 1989–1991. Kogumikust The Baltic States and the End of the Cold War..., lk 189–205.

²⁹ 25.12.2021–29.01.2022 toimunud uurimisreisi Torontosse toetas Haridus- ja Noorteameti Kristjan Jaagu välislähetuse stipendium.

³⁰ VEMU.56. Eestlaste Kesknõukogu Kanadas.

³¹ RA, ERA.1608.2.170. Kirjavahetus Eesti aupeakonsuliga Torontos Ilmar Heinsoo'ga. Teadmiseks saadud materjalid, ajaleheväljalõiked.

sündmusele, subjektiivsete hinnangute töösse kandumist on püütud vältida. Videokogu on küll digiteeritud ja sellest eksisteerivad algelised kirjeldused, kuid hetkel üheski suuremas arhiivisüsteemis neid ei leidu.³²

Väliseestlaste Kodu-Eestis toimuvate arengute hindamisel on kõige olulisemaks allikaks olnud väliseesti ajakirjandus. Meedia rolli väliseesti kogukondades Kanadas ja USAs uurinud Ann Aaresild on leidnud, et ajalehtedel oli suurem tähtsus, kui seda sageli ise tunnistati. Samuti rõhutab ta pagulaste ajakirjanduse mitut paralleelselt oluliselt funktsiooni kogukonnas nii informatsioonivahendajana kui võitlusvaimu alalhoidjana.³³ Vähemal määral on kasutatud Aja Kirja, mis ilmus 1976–1990, alguses Torontos Vello Salo toimetamisel ning 1987–1990 Stockholmis Enno Klaari toimetamisel. Selles üsna avatud meelega ja intellektuaalse lähenemisega ajakirjas kirjutasid autorid erinevatelt eestlaste asukohamaadelt. Peaasjalikult on siiski toetunud kahele Torontos ilmunud väliseestlaste ajalehele Meie Elu ja Vaba Eestlane, mille puhul väärivad pisut avamist ka nende taustad. Meie Elu (*Our Life*) asutas 1950. aasta märtsis Aleksander Veiler pärast luhtunud läbirääkimisi USAs ilmunud ajalehega Vaba Eesti Sõna loomaks Kanada ja USA eestlaskonnale ühte ühist ajalehte. Meie Elu ilmus kord nädalas neljapäeviti ning seda andis välja Eesti Kirjastus Kanadas. Peatükis vaadeldaval perioodil 1987–1991 olid kuni 1989. aastani toimetajateks Heino Rebane ning Siegfried Veidenbaum ning sealt edasi professor Tõnu Parming. Ajalehe Vaba Eestlane (*Free Estonian*) asutas ORTO kirjastus (hiljem väljaandjaks OÜ Vaba Eestlane), esimene number anti välja jaanuaris 1952 ning leht ilmus kaks korda nädalas teisipäeviti ja neljapäeviti. Aastatel 1982–1986 oli ajalehe tegevtoimetajaks Hannes Oja, seejärel kuni oma surmani 1997. aastal Arvi Tinitis. Toimetajana tegutses vaadeldaval perioodil Olaf Kopvillem ning toimetuse kolleegiumi moodustasid Karl Arro (lehe esimene tegevtoimetaja 1952–1982), Heino Jõe ja Olev Träss.³⁴ Ressursipuuduse tõttu ühendati lehed 2002. aastast tänaseni ilmuvaks ühisleheks Eesti Elu.³⁵ Oma iseloomult oli Meie Elu konservatiivsem ja loosunglikum ning toetas äärmist ettevaatlikkust suhetes Kodu-Eestiga. Vaba Eestlane oli oma hinnangutes mõõdukam, neutraalsema keelekasutusega ning püüdis läheneda pingelistele sündmustele kirjeldavamalt. Erinevat sorti teadete kõrval pakuvad mõlemas ajalehes kõige põnevamat sissevaadet toimetuse mõttemaailma juhtkirjad. Töö

³² Autor tegeleb alates 2021. aasta kevadest kogu andmebaasistamisega Rahvusarhiivi välja antava Väliseesti kultuuripärandi säilitamise valdkonna toetuse abil (vastutav täitja prof Aigi Rahi-Tamm), eesmärk on ühendada andmebaas Rahvusarhiivi infosüsteemidega.

³³ Ann Aaresild. „Leht ei mõjutanud meid, ma ei usu“: meedia roll ja muutused külma sõja algusest tänapäevani väliseesti kogukondades Kanadas ja USA-s. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool, Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituut 2020, lk 75–76.

³⁴ Elle Puusaag. 50 aastat ajalehte Vaba Eestlane. Vaba Eestlane nr 96 28.12.2001, lk 1, 4.

³⁵ Aaresild. „Leht ei mõjutanud...“, lk 40.

viimases peatükis on kasutatud ka Eesti Vabariigi välisministeeriumi arhiivi, mille abil on avatud väliseestlaste suhteid üleminekuajal alanud iseseisva Eesti välispoliitika tegijatega. Paraku on sarnaselt VEMU kogudele vastavad materjalid sorteerimata, mistõttu neile ei ole võimalik lehekülje täpsusega viidata.³⁶

Eestlaste materjalide kõrval on antud töö kontekstis olulised ka Kanada riigi allikad. Peamiselt on toetunud Kanada parlamendi materjalidele, mis on publitseeritud ning kuni 1996. aastani ka digitaalselt kättesaadavad.³⁷ Nendest omakorda on kõige enam kasutatud parlamendi 34. koosseisu alamkoja debattide stenogramme, mõnevõrra vähem senati ja erinevate komisjonide stenogramme. Lisaks on kasutatud Kanada välisministeeriumi digitaalselt kättesaadavaid dokumente, mille seas on põhirõhk erinevatel pressiteadetel ning Kanada välisministeeriumi aastaaruannetel.³⁸ Paberkandjal dokumentidega, mis asuvad Ottawas Kanada keskraamatukogus- ja arhiivis (*Library and Archives Canada, LAC*), ei õnnestunud autoril tutvuda, kuna uurimisreisi ajal oli kogu arhiiv koroonapandeemia tõttu suletud.

Paljud väliseestlusega seotud mõisted on olnud tugevalt laetud oma tähendustes. Nii kasutas näiteks Nõukogude võim halvustavalt mõistet emigrandid, Jaan Undusk on väitnud ka põhimõttelist vahet paguluse ja väliseestluse vahel, kus esimene seostub selgelt ajutise eksiilis olemisega ja teine inimestega, kes olid juba välismaal sündinud või nii integreerunud kohalikku ühiskonda, et tundsid vaid distantsilt huvi eestluse vastu.³⁹ Antud töös on Kanada eestlaste/eestlaskonna kõrval siiski eelistatud mõistet väliseestlane, kuna valdavalt mõistetakse selle all kõiki II maailmasõja tõttu Eestist lahkunuid ja nende järeltulijaid, samas kohati on sünonüümses tähenduses kasutatud ka mõistet pagulane. Eestile kui territooriumile viitamiseks on kasutatud nii mõisteid Kodu-Eesti, Eesti kui Eesti NSV.

³⁶ Välisministeeriumi arhiiv (VMA) 4.1.2–4. Kirjavahetus (Kanada) 1990–1992 (sorteerimata).

³⁷ Canadian Parliamentary Historical Resources (PARL). Loetud: <https://parl.canadiana.ca/>, 22.04.2023. Edaspidi on üksikutele dokumentidele viidates lisatud ainult leidandmed, et vältida joonealuste viidete koormamist pikkade veebileinkidega. Sisestades leidandmed siin toodud veebilehele, on võimalik jõuda kõigi viidatud dokumentideni.

³⁸ Global Affairs Canada Digital Library (GAC). Loetud: <https://gac.canadiana.ca/>, 22.04.2023. Sarnaselt Kanada parlamendi materjalidega, on ka siin edaspidi viidatud dokumentidele lisatud ainult leidandmed.

³⁹ Jaan Undusk. Eesti, eksiil ja Välis-Eesti: Väike mentaliteedilugu. Akadeemia nr 10 2008, lk 2257–2286, siin lk 2260–2266.

1. Eestlaste välisvõitluse peamised tegevussuunad Kanadas 1980. aastatel

1.1 Kanada poliitiline süsteem ja välispoliitika peasuunad

Mõistmaks eestlaste tegevusvõimalusi ja tegevuse paigutumist Kanada laiemasse konteksti, on paslik teha lühiülevaade Kanada riigi toimimisest ning välispoliitilistest suundadest. Kanada on konstitutsioonilise monarhiaga föderatiivne riik, mille omariikluse alguseks peetakse 1867. aastal vastu võetud Briti Põhja-Ameerika Akti (*British North America Act*), millega brittide Kanada (hilisemad Ontario ja Québec), Nova Scotia ja New Brunswicki provintsid ühinesid Kanada dominiooniks. Täieliku konstitutsioonilise iseseisvuse Briti parlamendist saavutas Kanada 1982. aastal. Riigipeaks on siiski Briti monarh, keda esindab Kanada kindralkuberner ning samuti kuulub Kanada Rahvaste Ühendusse.⁴⁰ Seadusandlikku võimu teostab kahekojaline parlament, mille alamkoda (*House of Commons*) moodustatakse majoritaarse valimissüsteemi järgi toimuvate üldvalimiste käigus.⁴¹ 105-liikmelise ülemkoja ehk senati nimetab ametisse kindralkuberner peaministri soovitusel, ametiaeg kestab kuni senaatori 75. eluaastani.⁴² Täidesaatev võim on peaministri juhitud valitsuskabineti käes.⁴³ Kanada jaguneb kümneks provintsiks ja kolmeks territooriumiks, millel on ka omal valitsused ja parlamendid. Rahvarohkeim ja ka suurima eestlaste kogukonnaga provints on Ontario (pealinn Toronto).⁴⁴ Kolmandaks valitsemistasandiks on kohalikud omavalitsused.

Välispoliitiliselt on Kanadat enamasti mõtestanud keskmise mõjuvõimuga riigina (*middle power country*). Traditsioonilisteks keskmise mõjuvõimuga riikideks peetakse tugeva demokraatia traditsiooniga riike, mis saavutasid oma positsiooni II maailmasõja järel, kui USA hakkas jõuliselt arendama multilateraalset maailmakorraldust. Paljuski ongi see kontseptsioon alguse saanud ja juurutamist leidnud Kanada poliitikas.⁴⁵ Keskmise mõjuvõimuga riikide kirjeldamises peetakse üheks kõige tunnustatumaks Andrew Cooperi, Richard Higgotti ja Kim Nossali 1993. aastal avaldatud teost „*Relocating Middle Powers: Australia and Canada in Changing World Order*“.⁴⁶ Nende töö alusel on Austraalia politoloog John Ravenhill võtnud kokku keskmise mõjuvõimuga riikide kõige iseloomulikumatid tunnused. Esmalt on neil

⁴⁰ John A. Fraser. *The House of Commons at work*. Montréal: Les Éditions de la Chenelière 1993, lk 6–7.

⁴¹ *Ibid*, lk 19–20.

⁴² *Ibid*, lk 38–39.

⁴³ *Ibid*, lk 10.

⁴⁴ Government of Canada. Provinces and territories. Loetud: <https://www.canada.ca/en/intergovernmental-affairs/services/provinces-territories.html>, 05.03.2023.

⁴⁵ Eugene Lang. *Searching for a Middle-Power Role in a New World Order*. Calgary: Canadian Global Affairs Institute 2019, lk 1.

⁴⁶ Andrew F. Cooper, Richard A. Higgott, Kim R. Nossal. *Relocating Middle Powers: Australia and Canada in a Changing World Order*. Vancouver: UBC Press 2003.

võimekad bürokraatiaparaadid, mis muuhulgas hõlmavad endas laia välisesinduste võrgustikku ja kõrgetasemelist infoanalüüsi. Teise olulise tunnuseks kirjeldab ta keskmise mõjuvõimuga riikide sügavat usku inimõiguste ja keskkonnakaitse eest seismisesse ning arenguabi andmise olulisusesse. Samuti iseloomustavad neid riike tihedad liitlassuhted ning üldine stabiilsus ja usaldusväarsus rahvusvahelisel areenil, mistõttu on sageli rahvusvaheliste jõupingutuste fookuseks konfliktide vähendamine maailmas.⁴⁷

Kanada välispoliitika eesmärkide seadmisel 1980. aastatel aga ka laiemalt külma sõja perioodil oli suures plaanis kolm lähtekohta: majanduslikud huvid ehk Kanada rahvusvahelise konkurentsivõime edendamine; julgeolekuhuvid ehk enda ja kogu Põhja-Ameerika kaitse, kusjuures 1980. aastatel nähti sõjaliselt kõige kriitilisema piirkonnana just Euroopat, ning kolmandaks põhiväärtustest tulenevad kohustused, millest kõige olulisemateks peeti vaesuse ja nälja leevendamist ning inimõiguste rikkumiste lõpetamist. Üldiselt taotleti neid eesmärke just rahvusvaheliste organisatsioonide raames ning kõige olulisemateks peeti kuulumist Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni (NATO), Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO), Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsiooni (CSCE, alates 1994 OSCE), Rahvaste Ühendusse ning Rahvusvahelise Frankofoonia Organisatsiooni (OIF). Kusjuures kõigis neis organisatsioonides oli Kanada ka asutajaliikmeks.⁴⁸ Kuigi side ja koostöö emamaa Ühendkuningriigiga oli ja jäi oluliseks, siis kõige tähtsamaks kahepoolseks partneriks kujunes II maailmasõja järgsel perioodil Kanadale siiski USA, seda nii oma üldise mõju kasvu poolest maailmas, aga muidugi ka geograafilise läheduse ja paljude jagatud väärtuste pärast.⁴⁹

Käesoleva töö mõtteliseks alguseks on 1984. aasta, kui Kanadas toimunud üldvalimistel tuli võimule Brian Mulroney juhitud progressiivsete konservatiivide erakond ning vahetas sellega välja Pierre Trudeau liberaalide valitsuse. Nagu sissejuhatuses mainitud, alustas Mulroney oma valimiskampaaniat ESTO'84 Vabadusmarsilt. Kuigi konservatiivide välispoliitika alaseid kampaaniasõnumeid on politoloogid hinnanud pigem lihtsakoelisteks, olid need kahtlemata meeltnööda Ida-Euroopa taustaga kanadalastele. Mulroney lubas tihedamat koostööd USAga, samuti kaitsekulutuste tõstmist ja „paremaks liitlaseks“ olemist maailma kurjusega

⁴⁷ John Ravenhill. Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies. *Australian Journal of International Affairs* nr 52/3 1998, lk 309–327, siin lk 311–320.

⁴⁸ Joe Clark. Competitiveness and Security: Directions for Canada's International Relations. *Foreign Policy Review* 1985–1986. Osaliselt publitseeritud kogumikus *Canadian Foreign Policy 1977–1992. Selected Speeches and Documents*. Koost. Arthur A. Blanchette. Ottawa: Carleton University Press 1994, lk 157–158.

⁴⁹ Konkreetsematest välispoliitika aladest tegevustest annavad hea ülevaate Kanada välisministeeriumi igaaastased aruanded. *Global Affairs Canada* digitaalses raamatukogus (*s.v. Annual Reports*) on kättesaadavad aruanded 1910–1991.

võitlemisel.⁵⁰ Sõnumid olid sihitud selgelt kriitikana Trudeaule, kes oli vähendanud Kanada kaitsekulutusi, suhtunud NATOsse teatava skepsisega ning oma ametiaja lõpupoole läinud teravasse vastuollu USA presidendi Ronald Reagani Nõukogude Liidu poliitikaga, sest umbes samal ajal kui Reagan 1983. aastal rääkis Nõukogude Liidust kui kurjuse impeeriumist, taotles Trudeau Ida ja Lääne vaheliste pingete leevendamist.⁵¹ Huvitava kõrvallepõikena tasub ära märkida, et suure osa Trudeau peaministriajast oli Nõukogude Liidu suursaadikuks Ottawas Aleksandr Jakovlev, kes sai nii Trudeau kui ta valitsuse põllumajanduse ministri Eugene Whelaniga lähedasteks mõttekaaslasteks. Jakovlevist sai Nõukogude Liitu naastes Gorbatsõvi uutmispoliitika suurimaid toetajaid ning ta ise on öelnud, et just Kanadas kogetu oli tema jaoks oluliseks mõjutajaks.⁵²

Mulroney välispoliitilisele pärandile on antud küllaltki diametraalselt erinevaid hinnanguid. Kriitikud süüdistavad Mulroneyt ja tema valitsuse välisministreid (kuni 1991 Charles Joseph (Joe) Clark ja kuni 1993 Barbara Jean McDougall) Kanada iseseisvast välispoliitikast loobumises ja pimedas USA järgimises kõigis küsimustes, mille krooniks olid USAga vabakaubanduslepe sõlmimine (allkirjastati 1987, jõustus 1989) ning Mulroney lähedane isiklik suhe nii Ronald Reagani kui George H.W. Bushiga.⁵³ Heatahtlikumad autorid on leidnud, et vastupidiselt naiivsevõitu kampaaniale kujunes välispoliitika Mulroney valitsusaja üheks silmapaistvamaks pärandiks. Tiheda USA-sideme kõrval tuuakse esile 1987. aasta ambitsioonikat kaitsepoliitika Valget Raamatut,⁵⁴ mille elluviimine jäi siiski tagasihoidlikumaks. Samuti hinnatakse ta panust inimõiguste eest seismisel, milles eriti silmatorkav oli Lõuna-Aafrika Vabariigi apartheidi vastane poliitika, kus Mulroney oli sisuliselt ainus Lääne juht, kes taotles ranget sanktsioonipoliitikat; samuti seisis Mulroney valitsus demokraatlike valitsemistavade juurutamise eest Ida-Euroopas ja Aasias. Samas

⁵⁰ Michaud, Nossal. *Out of the Blue: The Mulroney Legacy in Foreign Policy...*, lk 113–115.

⁵¹ Beth A. Fischer. *The Trudeau Peace Initiative and the End of the Cold War: Catalyst or Coincidence?* *International Journal* nr 49/3 1994, lk 613–634, siin lk 614–615.

⁵² Christopher Shulgan. *Did the Cold War melt in the Great White North?* *The Globe and Mail* 07.06.2008. Loetud: <https://www.theglobeandmail.com/technology/science/did-the-cold-war-melt-in-the-great-white-north/article674262/>, 26.03.2023.

⁵³ Vt nt Lawrence Martin. *Pledge of Allegiance: the Americanization of Canada in the Mulroney years*. Toronto: McClelland & Stewart 1993 ja Marci McDonald. *Yankee Doodle Dandy: Brian Mulroney and the American Agenda*. Oxford: Stoddart Publishing 1995.

⁵⁴ *Challenge and Commitment: A Defence Policy for Canada*. Ottawa: Ministry of Supply and Services Canada 1987.

möönavad nad, et pigem oli tegu eduka reageerimisega maailmas toimunud suurtele muutustele kui strateegiliselt planeeritud poliitikaga.⁵⁵

Antud töö kontekstis väärivad eraldi passaaži Mulroney valitsuse suhted Nõukogude Liiduga. Kuigi Mulroney kampaania kritiseeris Trudeauid liigse pehmuse eest Nõukogude Liidu suunal, siis tegelikult kujunesid ka tema enda suhted Nõukogude Liiduga pärast Gorbatšovi võimule tulekut 1985. aastal suhteliselt soojadeks. Kanadas, nagu ka paljudes teistes lääneriikides, nähti Gorbatšovi positiivse figuurina, kes on andnud olulise panuse pingelõdvendusse.⁵⁶ Juba 1984. aastal korraldas värskelt ametisse astunud välisminister Joe Clark 12 aasta jooksul esimese kohtumise Nõukogude Liidu välisministri Andrei Gromõkoga ja vähem kui aasta pärast järgnes kohtumine uue välisministri Eduard Ševardnadzega.⁵⁷ Samuti suundus Mulroney 1989. aasta novembris koos mitmesajaliikmelise äridelegatsiooniga riigivisiidile Moskvasse, mille raames sõlmiti 14 koostöölepingut, mis puudutasid peamiselt kaubandusküsimusi ja keskkonnaalast koostööd Arktika piirkonnas. Samuti nimetati visiidi ajal ametisse Kanada peakonsul Kievis.⁵⁸ Samas tunti muret inimõiguste austamise olukorra pärast Nõukogude Liidus⁵⁹ ning elati kaasa Ida-Euroopas toimuvatele muutustele. Kogu piirkonna toetamiseks asutati 1989. aastal vastav rakkerühm, mis sai ülesandeks jagada 60 miljoni Kanada dollari eest toetusi edendamaks poliitika ja majanduse demokratiseerimist.⁶⁰

Baltikum eraldiseisva küsimusena jõudis välisministeeriumi aastaaruandesse alles 1991. aasta jaanuarisündmustega seondult,⁶¹ kuid nagu ülalmainitust nähtub oli 1980. aastate lõpus Nõukogude Liidus ja Ida-Euroopas toimuv kõrgendatud rahvusvahelise tähelepanu all. Kanada ei olnud selles küsimuses erand ja seda arvestataval määral tänu Ida-Euroopast pärit kanadalaste aktiivsele poliitilisele tegevusele.

1.2 Kanada eestlaste paigutumine Kanada ühiskonda ja poliitilisesse sfääri

Mõistmaks Kanada eestlaste positsiooni ja püüdlusi Kanada ühiskonnas, väärrib lisaks välispoliitilistele raamidele lühidat kaardistamist ka Kanada multikultuursuse poliitika. Kanada põlisrahvastena määratletakse indiaani päritolu „esimesi rahvaid“ (*First Nations*), métiseid ja

⁵⁵ Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. *Diplomatic Departures? Assessing the Conservative Era in Foreign Policy*. Kogumikust *Diplomatic Departures: The Conservative Era in Canadian Foreign Policy 1984–1993*. Koost. Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. Vancouver: UBC Press 2002, lk 290–295, siin lk 293–295.

⁵⁶ Chris Kshyk. *The Foreign Policy of Brian Mulroney, 1984–1993*. Oral History Forum nr 35 2015, lk 2.

⁵⁷ GAC.b1854136E_004. Annual Report 1985–1986. Koost. James H. Taylor, lk 36.

⁵⁸ GAC.b2544490E_001. Annual Report 1989–1990. Koost. J.C de Montigny Marchand, lk 99.

⁵⁹ GAC.b1854136E_003. Annual Report 1984–1985. Koost. James H. Taylor, lk 31.

⁶⁰ GAC.b2544490E_002. Annual Report 1990–1991. Koost. Reid Morden, lk 41.

⁶¹ *Ibid*, lk 97.

inuitte. Kanada riigi „asutajarahvastena“ (*Founding Nations*) lisanduvad neile veel inglased ja prantslased. Sisserändajate osakaal Kanadas hakkas kiiresti kasvama pärast II maailmasõda ning 1980. aastate alguseks oli juba ligi 30% kanadalastest uussisserändajad või nende lapsed.⁶²

Kanada riiklikus immigratsioonipoliitikas eristatakse kolme perioodi. II maailmasõja järel toimunud hüpe immigratsioonis ning samuti riigi loomisaja inglise-prantsuse rahvuslik duaalsus viis assimilatsioonipoliitika asendamiseni multikultuursuse poliitikaga, mille eesmärk oli toetada integreerimise kõrval rahvuslike eripärade ja traditsioonide säilitamist. Kusjuures pikalt on see eristanud Kanada ja USA poliitikat, kus viimases on „rahvaste sulatusahju“ põhimõttest alles hiljuti loobuma hakatud.⁶³

Teiseks perioodiks Kanada multikultuursuse poliitikas peetakse n-õ kujunemisperioodi aastatel 1971–1981, mil muutunud põhimõtteid asuti ametlikus poliitikas rakendama. 1971. aastal võeti vastu ametlik multikultuursuspoliitika, mis pidi aitama mh valitsuse rahalisel toel erinevatel rahvastel säilitada oma identiteeti, samal ajal omandades vähemalt ühe Kanada riigikeeltest (inglise, prantsuse) ning osaledes aktiivselt ühiskonnaelus. Kolmandaks perioodiks loetakse multikultuursuspoliitika institutsionaliseerimist. 1982. aastal vastu võetud Kanada õiguste ja vabaduste hartaga (*Canadian Charter of Rights and Freedoms*) kirjutati multikultuursuse põhimõtte sisse põhiseadusesse, 1988. aastal oli Kanada parlament esimesi maailmas, mis võttis vastu multikultuursuse seaduse (*Canadian Multiculturalism Act*).⁶⁴ Selge on see, et paljas reeglite vastuvõtmine ühiskonda ei muuda ja nii on ka Kanada ikka ja jälle olnud kimpus nii põlisrahvaste kui sisserännanute kohtlemisega. Siiski tuleb mõnda, et 1980. aastateks oli olemas õiguslik raamistik, mis aitas etnilisi kogukondi paremini esile tõsta ja organiseerida ning nagu näeme töös edaspidi, oskasid eestlased neid võimalusi enda kasuks tööle panna.

Eestlased paigutatakse Kanadas laiemalt Ida-Euroopa päritolu kanadalaste sekka. Kuigi idaeurooplased olid olnud ka ühed esimesed mitte prantsuse või inglise päritolu sisserändajad Kanadasse 20. sajandi alguses, siis toona tuli eestlasi minimaalselt. Idaeurooplased olid aga ka II maailmasõja järgse hüppelise immigratsioonilaine algatajad, kes suures osas tulid poliitiliste pagulastena oma maade okupeerimise ja/või kommunistliku režiimi sisse seadmise pärast. 1950. aastate lõpuks oli idaeurooplaste immigratsioonilaine sisuliselt lõppenud, hiljem lisandus veel mõnevõrra 1968. aasta sündmuste tagajärjel inimesi Tšehhoslovakkiasest ning samuti

⁶² Laurence Brosseau, Michael Dewing. *Canadian Multiculturalism*. Ottawa: Library of Parliament 2018, lk 1.

⁶³ Ceri Peach. *The Mosaic versus the Melting Pot: Canada and the USA*. *Scottish Geographical Journal* nr 121/1 2005, lk 3–27, siin lk 6–8.

⁶⁴ *Ibid*, lk 3–5.

suuremal hulgal poolakaid 1970. aastate lõpus. 1980. aastatel hinnati, et umbes 10% kanadalastest on idaeurooplased või sealsete juurtega, kokku oli Kanadas sel ajal ligi 25 miljonit elanikku.⁶⁵

Ida-Euroopa taustaga kanadalasi on kirjeldatud hästi integreerunud, organiseeritud ja poliitiliselt aktiivsete rahvusrühmadena. Ühine antikommunistlik meelestatus võimaldas ka mitmel puhul jõudude ühendamist, mida tehti Ikestatud Rahvaste Organisatsiooni (*Canadian Committee for Captive European Nations*, vahel ka *Seven Captive Nations* kujul) egiidi all, kuhu kuulusid lisaks kolmele balti rahvale ka ukrainlased, poolakad, ungarlased ja tšehhid-slovakiid.⁶⁶ Eriti tihe oli muidugi eestlaste koostöö lätlaste ja leedukatega, mis sai ametliku organisatsioonilise kuju juba 1949. aastal, kui Leedu peakonsuli Vytautas Gylise eestvedamisel asutati Balti Liit Kanadas. Eestlastest oli asutamise juures Artur Ekbaum ning lätlastest pastor Arnolds Lūsis, juhtimisülesandeid asuti täitma roteeruvalt.⁶⁷ Balti Liidu kõrval tegutses seltskondlike tegevuste korraldajatena ka Balti Naiste Nõukogu, mis oli välja kasvanud Saksamaal Esslingeni laagris asutatud Balti Rahvaste Naiste Nõukogust.⁶⁸ Kuigi ka baltlastel tuli kogukondade sees ja omavahel ette hõõrumisi, oli neil siiski teiste Ida-Euroopa rahvaste ees eelis, mille tagas selge ühine avaliku poliitika eesmärk – oma koduriikides Nõukogude okupatsiooni lõpetamine. Nii poolakate, tšehhide, slovakkide kui ungarlaste seas olid nii veendunud antikommunistid kui ringkonnad, kes toetasid koostööd ja läbikäimist olemasolevate valitsustega.⁶⁹

Eestlaste poliitiline organiseerumine Kanadas algas 1949. aasta suvel, kui Põhja-Ontarios Mattawas tammiehitusel töötanud eestlased löid ühingu Põhja-Ontario Eestlaste Vendlus (hiljem Põhja-Kanada Eestlaste Koondis, PKEK), mille juhiks sai Edgar Valter Saks.⁷⁰ Üsna täpselt samal ajal rajati Lõuna-Ontarios St. Catharinesis toimunud eestlaste suvepäevadel Aleksander Veileri eestvedamisel ka Eesti Liit Kanadas (*Estonian Federation of Canada*, ELK), mille eesmärk oli olla keskorganisatsioon kõigile Kanadas tegutsevatele eestlaste ettevõtmistele.⁷¹ Peagi hakkas Eesti Liidu juures tegutsema Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu oma väliskomisjoniga, mis ajapikku arenes iseseisvaks organisatsiooniks. Oma lõpliku kuju sai

⁶⁵ Roy Norton. *Ethnic Groups and Conservative Foreign Policy. Kogumikust Diplomatic Departures...*, lk 241–259, siin lk 243.

⁶⁶ Norton. *Ethnic Groups...*, lk 244.

⁶⁷ Enn Salurand. *Balti Liit Kanadas. Kogumikust Eestlased Kanadas...*, lk 290.

⁶⁸ *Ibid*, lk 293.

⁶⁹ Norton. *Ethnic Groups...*, lk 244–246.

⁷⁰ Edgar V. Saks. *Algusperiood 1947–1950 ja PKEK. Kogumikust Eestlased Kanadas...*, lk 245–247.

⁷¹ Siegfried Veidenbaum. *Eesti Liit Kanadas. Kogumikust Eestlased Kanadas...*, lk 247–250.

organisatsioon 1973. aastal, kui see reorganiseeriti Eestlaste Kesknõukoguks Kanadas (*Estonian Central Council in Canada, EKN*).⁷² PKEKi tegevus lõppes 1955. aastaks, mil see hajus erinevate liikumiste vahel, ELK tegutseb tänaseni, kuid nende tähtsus kahanes EKNi kõrval märgatavalt ja nende peamiseks ülesandeks kujunes sidepidamine kõigi erinevate eestlaste seltside vahel.⁷³

EKNist kujunes Kanadas sissejuhatuses mainitud eestlaste keskorganisatsioon, mis esindas Kanada avalikkuses nii Kanada eestlaste kui okupeeritud Eesti huve. Esindus- ja eestkõnelemisfunktsiooni omandas EKN läbi oma 45-liikmelise üldkoosoleku, mis moodustati iga nelja aasta tagant üldvalimiste teel, kus hääleõigus oli igal vähemalt 18-aastaselt Kanada eestlasel, kes oli kinnitatud EKN valimisnimekirja. Põhikirja järgi ei omanud hääleõigust kõik need, kes olid kaotanud hääletamisõiguse Kanada või Eesti seaduste järgi aga ka need inimesed, kes kuulusid organisatsioonidesse, mis eitasid kommunismivastast võitlust või kelle tegevus oli vastuolus Eesti Vabariigi taastamiseks peetava võitlusega.⁷⁴ Päris demokraatlikeks valimiste põhimõtteid viimase punkti tõttu nimetada, samas ei ole teada, et töös vaadeldaval perioodil oleks kellegi vastu neid tingimusi rakendatud ja nii Kanada eestlaskond kui avalikkus aktsepteeris siiski EKNi ametliku esindusorganisatsioonina. *Ex officio* kuulusid üldkoosoleku liikmeteks kõik Kanadas elavad inimesed, kes olid enne 1940. aastat kuulunud Eesti Vabariigi valitsusesse, juhtinud diplomaatilist esindust, kuulunud seadusandlikku kogusse või olnud riigikohtunikud. Ametikohajärgselt kuulusid EKNi ka Eesti Vabariigi esindajad Kanadas ning Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikupead Kanadas ja Eesti Apostliku Õigeusu kirikupea Kanadas.⁷⁵ Üldkoosoleku ülesandeks oli valida EKNile vähemalt üheksaliikmeline juhatus ning kolmeliikmeline revisjonikomisjon. Lisaks tegutsesid vastavalt vajadusele erinevad töökomisjonid. EKNi eelarve käis läbi EKN Vabadusfondi mille peamiseks sissetulekuks olid annetused eestlaskonnalt.⁷⁶ Töös vaadeldaval perioodil oli EKNi peamisteks juhtfiguurideks Laas Leivat (esimees alates 1980) ja Priit Aruvald (peasekretär alates 1983).⁷⁷

Kuigi eestlased olid aktiivsed Eesti ja Ida-Euroopa küsimuste tõstatamisel, siis päriselt Kanada tipp-poliitikasse nad eriti ei pürginud ega pääsenud. Aldo Lattik on teadaolevalt ainus eestlane, kes on kandideerinud parlamendi alamkotta. 1957. aastal oli ta Montréali linna Cartier

⁷² Enn Salurand, Harald Teder. Eestlaste Kesknõukogu Kanadas. Kogumikust Eestlased Kanadas II..., lk 93–103, siin lk 93.

⁷³ Saks. Algusperiood..., lk 247.

⁷⁴ VEMU.56.1.50. EKNi põhikiri (01.11.1985 kinnitatud redaktsioon) p 4 „Valimised“.

⁷⁵ *Ibid*, p 3.b „*Ex officio* liikmed“.

⁷⁶ *Ibid*, p 15 „Vabadusfond“.

⁷⁷ Salurand; Teder. Eestlaste Kesknõukogu Kanadas..., lk 94.

ringkonnas progressiivsete konservatiivide kandidaat, kuid jäi alla liberaalide kandidaadile Leon David Crestholile.⁷⁸ Siiski oli see oluliseks verstepostiks eestlaste suhete sisse seadmisel progressiivsete konservatiivide erakonnaga, millega jätkati tihedat koostööd aastakümneid.⁷⁹ Teise katse suuremasse poliitikasse pürgida tegi 1985. aastal advokaat Toomas Õunapuu, kes pürgis progressiivsete konservatiivide kandidaadina York South piirkonnas Ontario parlamenti. Ka tema pidi tunnustama oma vastase, Ontario sotsiaaldemokraatide (*Ontario New Democratic Party*, NDP) pikaajase juhi ning hilisema tipp-poliitiku ja diplomaadi Bob Rae, paremust.⁸⁰ Tõenäoliselt kõige suurema poliitilise mõjuga eestlane oli Ruho (Roy) Paluoja, kes töötas progressiivsete konservatiivide juures ning oli muuhulgas Mulroney 1989. aasta Nõukogude Liidu visiidi korraldusmeeskonnas ning korraldas mitmete Ontario poliitikute (Bill Davis, Mike Harris, Stephen Harper) valimiskampaaniaid.⁸¹

Organiseeritud poliitilise tegevuse kõrval väärivad ära märkimist ka mõned üksikisikud ja üksikettevõtmised, kelle tegevus ei olnud otseselt sihitud võitlusele, kuid kes olid jõudnud oma erialasel tööl tähelepanuväärsemale kohale ning selle kõrval hoidsid ka Eesti küsimust meeles. Nii võib välja tuua näiteks tunnustatud arhitekti Elmar Tampõllu, kes vedas eest nii Tartu College'i ühiselamu rajamist 1970. aastal kui hiljem Eesti Õppetooli asutamist Toronto ülikoolis, mis avati lõpuks 1986. aastal. Mõlemad tegevused nõudsid ulatuslikke läbirääkimisi nii ametnike kui poliitikutega ning on tänaseni olulised eestluse maamärgid Kanadas.⁸² Samuti võiks välja tuua ettevõtlusprofessor Rein Petersoni, kellel olid ulatuslikud kontaktid nii Kanada kui USA poliitilistes- ja äriühingutes ning kes alates 1988. aastast pani koos nikliärimehest eestlase Ilmar Martensiga käiku Toronto-Eesti õppesilla projekti, mille raames koolitati umbes kümne aasta jooksul Kanada ülikoolides ja ettevõtetes sadu keskastme juhte Eestist ja Ida-Euroopast laiemalt.⁸³ Kahtlemata ei ole tegu lõpliku nimekirjaga. Ajaloo professor Hain Rebas võttis sarnaste tegevuste tähtsuse hästi kokku oma Eesti Vabariigi 70. aastapäeva aktusekõnes, kus sedastas, et kõrge kultuurinivoo annab eriti allasurutud rahvale positiivse laenguga identiteet, sest kvaliteet köidab ja annab mainet. Ta leidis, et eestlaste siht peaks olema ka

⁷⁸ Parliament of Canada. Elections and Candidates, s.v. General elections 10.06.1957. Loetud: https://lop.parl.ca/sites/ParlInfo/default/en_CA/ElectionsRidings/Elections, 30.03.2023.

⁷⁹ Enn Salurand. RVNi tegevus 1957–1963. Kogumikust Eestlased Kanadas..., lk 268.

⁸⁰ Toomas Õunapuu kandideerib Ontario parlamendivalimistel. Vaba Eestlane nr 31 23.04.1985, lk 5.

⁸¹ VEMU. Eesti Kultuuripärandi Seltsi (EKS) videokogu DVD nr 970. Intervjuu: Ruho Paluoja, salvestatud 22.02.2007.

⁸² Vt nt VEMU. EKS DVD nr 58; VEMU.EKS DVD nr 105. Intervjuu: Olev Träss, salvestatud 23.11.1995.

⁸³ VEMU. EKS DVD nr 240 ja nr 241. Intervjuu: Rein Peterson II-III. Salvestatud 20.05.2004; 25.03.2004.

kultuurielu viimine sellisele tasemele, et välismaailma prominentidel tekiks justkui iseenesest küsimus, kes need eestlased õigupoolest on ja miks neil oma riiki pole.⁸⁴

1.3 Kanada eestlaste poliitilise tegevuse peamised tegevussuunad

Kuigi EKNi tegevusvaldkonda kuulusid ka mitmed rahvuskultuuri, noorsootöö ja kirikuga seotud ülesanded, oli peamine fookus selgelt välisvõitluse läbiviimisel. Täpsemalt sõnastati need taas põhikirjas, mis nägi ette, et EKN võitleb Eesti Vabariigi juriidilise staatuse säilitamise eest ja toetab Eesti Vabariigi välisesinduste tegevust; peab sidet ja arendab koostööd ÜEKNGa ning teiste maade eestlaste keskorganisatsioonidega; peab sidet ja arendab koostööd teiste rahvaste samu eesmärke teenivate organisatsioonidega; jälgib Eesti huvide kaitse ja Eesti probleemide selgitamise eesmärgil maailmapoliitiliste sündmuste arengut; aitab kaasa võõrkeelse selgituskirjanduse soetamisel ja levitamisel; esitab vastavaid märgukirju ametiasutustele, konverentsidele jne ning rakendab võimaluste piires kõik mõeldavad abinõud, mis võivad kaasa aidata Eesti vabaduse taastamisele ja eestluse huvide kaitsmisele.⁸⁵ Nende ülesannetega ka EKN tõepoolest regulaarselt tegeles. Alljärgnevalt on avatud kesksemaid küsimusi ja iseloomulikumaid näiteid, et illustreerida nende tegevuse ulatust.

Mittetunnustamispoliitika

Läbi terve Nõukogude okupatsiooni perioodi pidasid baltlased kogu maailmas kõige olulisemaks pidepunktiks tagada, et Lääne valitsused ei tunnustaks Nõukogude okupatsiooni õiguspärasust Eestis, Lätis ja Leedus. Mittetunnustamispoliitika õiguslikke tagamaid ja nüansse on kõige põhjalikumalt lakanud ilmselt rahvusvahelise õiguse professor Lauri Mälksoo.⁸⁶ Laias plaanis jagunesid riigid oma poliitika poolest neljaks. Kõigepealt väike hulk riike, kus ei tunnustatud okupatsiooni ei *de facto* ega *de jure*, nende hulka kuulusid Iirimaa, Vatikan ja USA. Kõige olulisema praktilise väljundina andis USA selline poliitika võimaluse jätkata seal diplomaatiliste esinduste tööd, nii näiteks tegutses Eesti peakonsulaat New Yorgis läbi terve okupatsioonaja.⁸⁷ Enamik Lääne valitsusi ei tunnistanud Balti riikide okupeerimist *de jure*, kuid tunnistasid *de facto* Nõukogude Liidu võimu. Sellesse rühma kuulus ka Kanada, muuhulgas väljendus selline poliitika näiteks selles, et Moskva saatkonna töötajad hoidusid ametlikest kontaktidest Eesti NSV, Läti NSV ja Leedu NSV valitsusasutustega ning poliitikud

⁸⁴ Professor Hain Rebas EV 70 aktusekõne. Meie Elu nr 9 03.03.1988, lk 2,8.

⁸⁵ EKN põhikiri, 2. punkt „Nende ülesannete täitmiseks EKN Kanadas“.

⁸⁶ Lauri Mälksoo. *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Rension between Normativity and Power in International Law*. Leiden: Brill Academic Publishers 2003.

⁸⁷ *Ibid*, lk 118.

ega ametnikud ei külastanud okupeeritud alasid. Kolmanda grupi moodustasid riigid, kes tunnistasid Balti riikide õiguspärasest kuulumisest Nõukogude Liidu koosseisu, üks selliseid riike oli Rootsi. Need riigid, mis loodi pärast 1940. aastat ja kellel seega polnud varasemaid diplomaatilisi suhteid Balti riikidega, ei võtnud üldjuhul selles küsimuses seisukohta.⁸⁸

Kanada valitsuse ametlikud tunnustamisdoktriinid muutusid külma sõja jooksul korduvalt. Kuni 1973. aastani kehtis *express recognition* doktriin, mis tähendas, et iga kord, kui mõne riigi valitsemises toimus põhiseadusega mitte kooskõlas olev muudatus, tulnuks teha tunnustamise kohta uus otsus. Kuni 1988. aastani *tacit recognition* doktriin, mis tähendas, et üldjuhul jätkati pärast põhiseaduse vastase muutuse toimimist suhteid tavapäraselt. Edasi otsustati Estrada doktriini kasuks, mis nägi ette tunnustamisprotseduuri vaid täiesti uute riikide puhul.⁸⁹ Balti riikide puhul jäi Kanada läbivalt siiski mittetunnustamispoliitika juurde,⁹⁰ mida võib arvestades muidu järjest vabamaks muutunud reegleid pidada Balti kogukondade aktiivse selgitustöö tulemuseks. Pärast nende riikide taasiseseisvumist ja diplomaatiliste suhete taastamist osutus see Kanadale kasulikuks retooriliseks argumendiks, millega rõhutada oma pikaajaseid sooje suhteid Balti riikide ja rahvastega.

Balti Õhtud Ottawa parlamendimäel

Oma seisukohtade tutvustamiseks panustasid baltlased enam-vähem võrdselt suhtlusele nii ametnike kui poliitikutega. Viimaste seas suheldi tihedamalt parlamendi alamkoja saadikutega, kuna Kanada kodanikena oli hea võimalus pöörduda just oma ringkonna saadiku poole ja nõuda oluliste küsimuste tõstatamist.⁹¹ See on ka laiemalt tähelepanu vääriiv nüanss, et kuigi seisti Eesti asja eest, siis valdaval enamusel oli ka Kanada pass, mis võimaldas lisaks ligipääsule poliitikute juurde ka avalikkuses rõhutada, et kanadalastel on huvi Ida-Euroopa/Balti küsimuse osas, samuti tuua neid välja kui eeskujulikke kodanikuühiskonna liikmeid, mis oli kindlasti mõjusam kui rääkida ainult sellest, et Kanadasse jõudnud põgenikud taotleavad õigusi oma kodumaale.

Nagu ka teistel Ida-Euroopa organisatsioonidel (va ukrainlased) ei olnud ühelgi Balti kogukonnal oma püsivat esindust Ottawas. Siiski kujunesid iga-aastaseks tippsündmuseks Balti Õhtud Ottawa parlamendimäel, kus osalesid nii diplomaatilise korpuse esindajad, mõlema

⁸⁸ *Ibid*, lk 119–122.

⁸⁹ GAC.b251512xE. Policy Planning Staff. Diplomatic recognition in an interdependent world: Emerging themes 1991, lk 3.

⁹⁰ Stefan Talmon. Recognition of governments in international law. Oxford: Clarendon Press 1998, lk 103–104.

⁹¹ Norton. Ethnic Groups..., lk 245.

parlamendi koja liikmed, ministrid kui Balti keskorganisatsioonide esindajad ja aukonsulid. Balti Õhtute traditsioon sai alguse 21. veebruaril 1973. aastal, mil kõigile parlamendisaadikutele jagati aktsiooni korras Arved Viirlaiu romaani „Ristideta hauad“ inglisekeelne tõlge „*Graves Without Crosses*“. Järgmistel aastatel asus üritust korraldama Balti Liit Kanadas ning piduliku õhtusöögi ümber kujunes paaripäevane visiit, mille raames kohtuti nii parlamendisaadikute, ministrite kui välisministeeriumi ametnikega.⁹²

Balti Õhtut käendas paarikümnest alamkoja saadikust ja kümnest senaatorist koosnev komitee, mille pikaajseteks juhtideks olid senaator Stanley Haidasz ja alamkoja liige ning Mulroney valitsuse rahandusminister Michael Wilson. Komiteesse kuulusid mitmed aktiivsed Balti küsimuse toetajad nagu näiteks Paul Yuzuk, Jesse Flis, Andrew Witer, David Kilgour, Otto Jelinek ja Jack Murta.⁹³ On oluline märkida, et kuigi eestlasi Kanada tipp-poliitikasse ei jõudnud, olid valdav enamus Balti küsimuse järjepidevaid tõstatajaid ise Ida-Euroopast pärit või siinsete juurtega. Aktiivseid eestkõnelejaid oli ka nende saadikute seas, kelle valimisringkondades elas arvukalt baltlasi (nt Pauline Browes). Loomulikult oli ka neid, kellele Balti küsimus oli põhimõtteliselt südamelähedane (nt William Blaikie) ja mitmetel puhkudel kattusid kõik või osad neist kriteeriumitest. Samuti annavad Balti Õhtuga seotud materjalid kinnitust sellele, et tihedam kontakt oli progressiivsete konservatiivide ridadesse kuuluvate poliitikutega. Veel üheks märgiks Balti Õhtute prestiižsusest on see, et peaaegu igal aastal oli peakõnelejaks mõni minister, olulisemate näidetena võib tuua 1988. aastal esinenud kaitseminister Perrin Beatty või 1989. aastal esinenud välisminister Joe Clarki.⁹⁴ 1988. aastal võttis üritusest osa ka peaminister Mulroney isiklikult, kuigi seda seostati pigem eelolevate üldvalimistega.⁹⁵ Teised suuremad üritused, kuhu poliitikud alati kutsutud olid ja ka tulid, olid iga-aastased Balti riikide vabariigi aastapäeva aktused ning Balti Liidu korraldatavad juuniküüditamise mälestusüritused. Neil olid reeglina kohal ka kohaliku võimu esindajad.⁹⁶ Samuti oli kombeks parlamendis mõne Balti riigi vabariigi aastapäeva paiku pidada lühike

⁹² Salurand; Teder. Eestlaste Kesknõukogu Kanadas..., lk 95.

⁹³ VEMU.56.1.210. Sponsoring Committee of the Parliamentarians.

⁹⁴ VEMU.56.1.211. Previous Baltic Evenings on Parliament Hill and guest speakers.

⁹⁵ VEMU.56.1.209. Balti Liit Kanadas pressiteade „Baltic Evening draws parliamentarian attendance“.

⁹⁶ Nt Eesti Vabariigi 70. aastapäeva aktusel 1988 osales kolm parlamendiliiget (üks opositsioonist), Ontario peaministri esindaja ja nii Toronto kui East Yorki linnavalitsuse liikmed. Vt Osavõturohke väliskülaliste vastuvõtt. Meie Elu nr 8 25.02.1988, lk 4.

sõnavõtt nende olukorra kestvast ebaõiglusest.⁹⁷ Loomulikult toimus ka hulgaliselt erineva tasemega töökohtumisi kõigi allpool kirjeldatud küsimuste lahkamiseks.

Balti aupeakonsulite tunnustamine

Üks praktilisemaid mittetunnustamispoliitika rakendamisega seotud küsimusi oli Balti konsulite ametlik tunnustamine Kanada valitsuse poolt. Enne II maailmasõda Eestil Kanadas diplomaatilist esindust ei olnud. 1951. aastal nimetas Eesti peakonsulaat New Yorgis diplomaat Johannes Markuse Torontosse Eesti konsuliks ning 1962. aastal andis konservatiiv John Diefenbakeri valitsus talle ka tunnustuse Eesti aupeakonsulina Kanadas ning kandis ta nime Kanada ametlikku diplomaatiliste esindajate nimekirja (*Diplomatic Corps and Consular and Other Representatives in Canada*), samamoodi toimiti ka Läti ja Leedu ametikaaslastega. Pärast Markuse ja Läti konsuli surma olukord aga muutus ja kuigi leiti uued sobivad kandidaadid (Ilmar Heinsoo ning Eduard Upeniekis), siis neid keelduti ametlikku nimekirja lisamast. Kompromissina lubati neil ennast tituleerida aupeakonsuli kohusetäitjaks. Sellest kujunes üks pikaajalisemaid ja põhimõttelisemaid vaidlusküsimusi, mis tõstatati igal Balti Õhtul, kohtumistel ametnikega, märgukirjades jne.

Teatav uus lootus tekkis 1984. aastal seoses valimistega, nii andis välisministeeriumi protokollülema abi Michael Warren Ilmar Heinsoole Balti Õhtu ürituste käigus lootust, et konservatiivide valitsusega võiks olukord soodsa lahenduse leida.⁹⁸ Samuti oli konservatiivide nimel lubanud konsulite eest seismist Michael Wilson Seedriorul toimunud kohtumisel eestlastega. Kuigi konservatiivid võitsid valimised, sai baltlaste pettumuseks välisministriks Joe Clark mitte baltlaste soositud Sinclair Stevens.⁹⁹ Vaatamata baltlaste lootustele ja mitmete parlamendisaadikute sõnavõttudele jäi valitsus endiselt kõhklevale seisukohale, kuna kardeti peamiselt suhete halvenemist Nõukogude Liiduga. Nõukogude saatkond oli korduvalt avaldanud arvamust, et Balti aupeakonsulid esindavad ainult iseennast, sest Nõukogude Liidul, kuhu need kolm piirkonda kuuluvad, on Ottawas täiemõõduline diplomaatiline esindus olemas.¹⁰⁰ Erinevate osapoolte seisukohad võib lühidalt kokku võtta 19. mail 1987 alamkojas toimunud mõttevahetusega. Andrew Witer tõstatas taas küsimuse lõputust limbost, kuhu baltlased on jäetud ning avaldas arvamust, et kui Kanada päriselt hoiab kinni oma

⁹⁷ Nt Jesse Flis 16. veebruaril 1984 (PARL. House of Commons (HOC) debates, 32nd Parliament, 2nd session, vol 2, lk 1455) ja Andrew Witer 24. veebruaril 1986 (PARL.HOC debates, 33rd Parliament, 1st session, vol 7, lk 10819) ja 25. veebruaril 1988 (PARL.HOC debates 33rd Parliament, 2nd session, vol 11, lk 13124).

⁹⁸ RA, ERA.1608.2.170, 1 11–12. Ilmar Heinsoo kiri Ernst Jaaksonile 04.03.1984.

⁹⁹ RA, ERA.1608.2.170, 1 26–27. Ilmar Heinsoo kiri Ernst Jaaksonile 02.03.1985.

¹⁰⁰ RA, ERA.1608.2.170, 1 39. Ajaleheväljalõige (Ottawa Citizen 28.05.1986): Patrick Best. Rocking boat for Baltics.

mittetunnustamise poliitikast, siis tuleks ka konsulid nimekirja kanda ja mitte liigselt muretseda sellepärast, mida Nõukogude Liit asjast arwab. Välisministri parlamendisekretär Jean-Guy Hudon jäi valitsuse nimel laveerivale seisukohale, konsuleid nimekirja ei kantud, samas rõhutati tehtud erandeid passipoliitikas, st lubati märkida passides sünnikohaks Eesti, Läti või Leedu Vabariik (Nõukogude Liidu asemel) ning kinnitati taas *de jure* mittetunnustamispoliitika kehtivust.¹⁰¹ Olukord jäi lahendamata kuni Balti riikide taasiseseisvumiseni ning on omamoodi heaks näiteks sellest, kuidas baltlased pingutasid oma teemade nimel süstemaatiliselt ja nende muresse suhtuti sõnades osavõtlikkusega, kuid reaalsuses ei oldud valmis riskima Nõukogude Liidu liigse ärritamisega.

Inimõiguste eest seismine

Üks läbivaid põhiteemasid, millega Kanada eestlased Kanada poliitikute juures lobitööd püüdsid teha, oli tähelepanu juhtimine inimõiguste rikkumistele Nõukogude Liidus. Nagu varasemalt märgitud, pidasid kanadalased inimõiguste austamise eest seismist oluliseks osaks oma poliitikast, samuti kuulusid need mitmete rahvusvaheliste organisatsioonide põhimõtete juurde ning kasvava tähenduse omandas teema pärast Helsingi lepete sõlmimist 1975, mille lõppdokumendis oli pühendatud omaette peatükk nii inimõiguste austamisele kui rahvaste enesemääramisõigusele.¹⁰² Ajal, mil iseseisvuse taastamise võimalus kusagilt silmapiirilt ei paistnud, oli inimõiguste teema ka üks väheseid teemasid, millega püüda Eestis toimuvat positiivses suunas mõjutada, kuid laiemalt oli see mõistagi seotud arusaamisega, et kui kodumaal üldse midagi paremaks saab minna, siis ainult lääneriikide välisel mõjul. Arvukad Helsingi järelkonverentsid- ja seminarid andsid võimaluse saada järjepidevalt kokku nii vastutavate ametnike kui poliitikutega, et neid veenda Nõukogude Liidu delegaate inimõiguste olukorra osas survestama.

Kõige vahetumalt puudutas Kanada eestlasi 1985. aastal Ottawas toimunud CSCE inimõiguste alane konverents, milleks valmistuti põhjalikult. Koos teiste Ikestatud Rahvaste Organisatsiooni liikmetega esitati kohtumisel välisministriga järjekordne taotlus Kanada parlamendi juurde alalise Helsingi leppe järelevalvekomisjoni loomiseks, paluti valitsuselt nimetada organisatsioonist ametlik vaatleja konverentsile ning anda organisatsioonile välisministeeriumi ametliku nõuandja staatus.¹⁰³ Konverents ise toimus lõpuks alates 5. maist

¹⁰¹ PARL. HOC debates, 33rd Parliament, 2nd session, vol V, lk 6228–6229.

¹⁰² Helsinki Final Act. Organization for Security and Co-operation in Europe 1975, lk 6–7. Loetud: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>, 10.03.2023.

¹⁰³ Kokkuvõtte kohtumisest välisministriga. Meie Elu 14.02.1985 nr 7, lk 1.

kuus nädalat kinniste uste taga, 8. mail organiseerisid baltlased demonstratsiooni konverentsi vastu. Pahameelt jagasid ka poliitikud, näiteks Ontario parlamendi liige Tony Ruprecht korraldas 30. mail ligi 200 rahvusvähemuste esindajatele koosoleku, mille eesmärk oli protesteerida selle vastu, et Nõukogude Liit ei austa Helsingi kokkuleppe inimõiguste alaseid punkte ning on keelanud ajakirjanikel konverentsi kajastamise. Koosolekul vastu võetud resolutsioon nõudis kohest amnestiat kõigile poliitvangidele, samuti viivitamatut sõna-, usu- ja keelevabadust ning õigust perekondade ühinemiseks. Samuti nõuti, et Kanada välisminister tõstataks inimõiguste küsimuse Ida-Euroopas ÜRO päevakorda.¹⁰⁴ Ottawa konverents lõppes juuni lõpus ilma resolutsioonideta, sest üksmeelele ei suudetud jõuda. Delegatsiooni esimehe Harry Jay juhtimisel toimunud informatsioonikoosolekul toodi välja, et Nõukogude Liidu delegaadid olid süüdistanud Kanada delegaate võltsitud andmete esitamises poliitvangide osas, mis nõudis lausa erakorralist lepitamist, samuti kinnitasid osalejad, et korduvalt oli tõstatatud eestlasest poliitvangi Mart Nikluse küsimust. Teiste riikide süüdistamine Nõukogude Liidu siseasjadesse sekkumises oli üldse üks nende eelistatumaid vastulauseid kõikidele arupärimistele. Konverentsi tagajärjel tegi ka Kanada parlamendi reformikomisjoni esimees James McGrath ametliku ettepaneku luua parlamenti alaline inimõiguste komisjon, mis märkis EKNi ja ikestatud rahvaste kümme aastat kestnud taotluste realiseerumist.¹⁰⁵ Eestlased püüdsid CSCE konverentse hiljemgi enda kasuks ära kasutada, kuid sellest pikemalt kolmandas peatükis.

Ottawa konverentsil palusid Kanada eestlased tõstatada Mart Nikluse vabastamise küsimuse. See ei olnud üksikjuhtum, vaid teine oluline suund inimõiguste teema üleval hoidmises. Dissidendid olid pikka aega EKNi silmis ainsad usaldusväärsed kontaktid kodumaaga, nende repressioonide tõestas väliseestlaste jaoks kõige kindlamalt nende poliitilise meelestatuse siirust. Samuti andis konkreetsetest poliitilistest vangidest rääkimine võimaluse tutvustada Nõukogude režiimi repressioone käegakatsutavamalt, sest osa Kanada poliitikute leigusest oli selgelt tingitud sellest, et üldine olukord oli Nõukogude Liidus võrdlemisi rahulik. Mart Nikluse vabastamise toetuseks esitasid parlamendis petitsiooni näiteks nii Andrew Witer¹⁰⁶ kui Bill Attewell.¹⁰⁷ Avaliku meeleavaldusena näiteks ÜRO rahvusvahelisel inimõiguste päeval 10. novembril 1986 Toronto raekoja platsil lendu õhupallid vabadusvõitlejate nimedega. Samuti organiseeris Henny Aruja ja Viive Lomaxi juhtimisel tegutsenud Vangistatud

¹⁰⁴ Resolutsioon. Vaba Eestlane nr 43 06.06.1985, lk 1.

¹⁰⁵ Lõppdeklaratsioonita konverents. Vaba Eestlane nr 49 27.06.1985, lk 1.

¹⁰⁶ PARL. HOC debates 33rd Parliament, 1st session, vol 4, lk 4771.

¹⁰⁷ *Ibid*, lk 5010.

Vabadusvõitlejate Abistamistoimkond Kanadas kirjade ja pakkide saatmist.¹⁰⁸ Kuigi Nikluse kõrval tõstati pidevalt ka teiste dissidentide nagu Lagle Pareki või Heiki Ahoneni küsimust, siis kõige rohkem avalikku tähelepanu pälvis 1986. aastal aset leidnud Kaisa Randpere vahejuhtum, kus paariaastast tüdrukut keelduti Nõukogude Liidust välja oma põgenenud vanemate juurde lubamast. Kuigi peaaesjalikult puudutas juhtum Rootsit, siis ka Kanadas kirjutasid üle 150 poliitiku alla erinevatele protestikirjadele ning eestlased moodustasid Epp Aruja ja Marta Kiviku juhtimisel toetusrühma *Committee to Free Kaisa Randpere*.¹⁰⁹ Teated Kaisa pääsemisest Rootsi 1986. aasta sügisel ja Nikluse vangist vabastamisest 1988. aasta suvel võeti väliseestlaskonnas vastu suure rõõmuga.¹¹⁰

Uuemad suunad poliitilises tegevuses

1980. aastate teisel poolel tekkis arusaamine, et diplomaatilisi teid pidi on ÜROs või teiste suurtes rahvusvahelistes organisatsioonides tulemusteni jõudmine sisuliselt lootusetu. Siiski valitses usk, et mitte kusagil ei ole paremat kohta Baltikumi olukorra tõstatamiseks ning vaid ÜRO kaudu oleks võimalik okupatsiooni lõpetamise nõudmine. Uue mõttena otsustati koguda koos lätlaste ja leedukatega kuus miljonit allkirja taotlemaks Balti riikidele vaatlejastaatust ÜRO täiskogus ja komisjonides. Selleks loodi 5. veebruaril 1986 EKNi juures ÜRO Aktsioonikomitee, mille esimeheks sai Mati Epner ning sekretäriks Lembit Kolk. Teiste Balti keskorganisatsioonidega koos asuti ettevõtmist juhtrühma kutsuma *Estonian, Latvian, Lithuanian Joint Action Committee*'ks.¹¹¹ Vaatamata entusiastlikule ideele ja varasemast teistsugusele lähenemisele ei kulgenud allkirjade kogumine loodetult ladusalt. Muuhulgas oli kogu ettevõtmise mõttekuses kõhkleva seisukohal Ernst Jaakson, kes leidis eraviisilises kirjas Ilmar Heinsoole, et aktsioon on sisuliselt läbimõttlemata, kuna pole tutvunud ÜROs vaatleja staatuse taotlemise korraga, lisaks pole ei Eestil, Lätil ega Leedul tunnustatud valitsust, mis üldse saaks vastavasisulise avalduse ÜROle esitada. Samuti heitis ta ette sisulise koostöö puudumist lätlaste ja leedukatega.¹¹² Kuigi pole teada, kui palju sellest kriitikast jõudis aktsiooni läbiviijateni või mida nad sellest täpselt arvasid, jätkus allkirjade kogumine 1989. aastani. Samuti paluti aktsioonile toetust ka Kanada parlamendiliikmetelt kui valitsuselt.¹¹³ Kuigi mõnedki parlamendiliikmed avaldasid toetust, siis välisminister Clark valitsuse nimel

¹⁰⁸ Vabadusvõitlejate päev 21. septembril. Meie Elu nr 03.07.1986, lk 3.

¹⁰⁹ Kaisa pääses vanemate juurde. Meie Elu nr 48 27.11.1986, lk 1.

¹¹⁰ Mart Niklus vabastati pärast näljastreiki. Meie Elu nr 29 21.07.1988, lk 1.

¹¹¹ Torontos moodustati UN Aktsioonikomitee. Meie Elu 13.02.1986 nr 7, lk 1.

¹¹² ERA.1608.2.170, lk 57. Ernst Jaaksoni kiri Ilmar Heinsoole 26.08.1987.

¹¹³ VEMU.56.1.50.786. Laas Leivati, Mati Epneri ja Lembit Kolgi allkirjadega koopiad kirjadest Brian Mulroneyle ja parlamendisaadikutele.

keeldus aktsiooni toetamast, tuues põhjenduseks hirmu, et Nõukogude võimud võiks liiga äkilisi Lääne demonstratsioone ära kasutada Baltikumi olukorras toimunud positiivsete muutuste tagasi pööramiseks.¹¹⁴ Lõpuks esitati siiski oktoobris 1989 ÜRO peasekretär Javier Perez de Cuellarile 10360 toetusallkirjaga petitsioon.¹¹⁵ Paraku ootuspäraselt ei leidnud aktsioon soovitud vastukaja.¹¹⁶

Arusaamist, et oma tegutsemises tuleb otsida uusi lähenemisi iseloomustab hästi ka üks välislätlastega seotud põhimõtete proovile panemise hetk 1986. aastast. Nimelt toimus septembris Jūrmalas *Chautauqua Institutioni* ja *Eisenhower Institute'i* ühine konverents USA ja Nõukogude Liidu suhetest. Kui algselt põhjustas nõukogude poole ettepanek korraldada konverents okupeeritud Lätis meelehärmi ja pingeid nii USA ametnikele kui eriti välislätlastele, kes kartsid, et selle sammuga loobutakse mittetunnustamispoliitikast, siis otsustati siiski lõpuks pärast mitmeid kinnitusi osaleda ning delegatsiooniga liitusid ka mõned ALA liikmed.¹¹⁷ Kuigi Baltikumi küsimus ei olnud ametlikult konverentsi päevakorras, tõstatas selle USA Rahvusliku Julgeolekunõukogu (NSC) nõukogude asjade nõunik ja hilisem viimane USA suursaadik NSVLis Jack F. Matlock ning sellest peale tuldi küsimuse juurde korduvalt tagasi. Kuna nõukogude ametnikud olid kiuslikud kodumaale saabunud välislätlaste suhtes ja televisioonis tehti sellest ulatuslikke ülevaateid, kujunes kogu ettevõtmisest lõpuks välislätlastele suur kommunikatsioonialane võit.¹¹⁸ See pani ka väliseestlastel mõtte liikuma, näiteks arutles professor Tõnu Parming Meie Elu veergudel, kas ehk pole see reaalspoliitiline võit tõestuseks, et „kaevikusõja“ asemel tasuks ümber lülituda taktikaliselt paindlikumale „geriljasõjale“.¹¹⁹

Uut energiat ja loovust meelevaldamisel hakkasid 1980. aastate keskelt järjest näitama noored, kes oli õnnestunud välisvõitluse juurde meelitada. Nende korraldatud üritused rõhusid senisest enam oluliselt rohkem efektsele avalikkuse tähelepanu püüdmisele. Esimene selline suursündmus oli 1985. aasta juuli lõpus Kopenhaagenis toimunud Balti tribunal, mis kujutas endast näidisprotsessi, kus süüdistajaks oli Balti Maaailmanõukogu, õigusemõistjateks kuus rahvusvahelise õiguse eksperti (Theodor Veiter, Per Ahlmark, Michael Bordeaux, Jean-Marie

¹¹⁴ VEMU.56.1.50.790. Koopia Joe Clarki kirjast Laas Leivatile, Mati Epnerile ja Lembit Kolgile 24.04.1989.

¹¹⁵ Balti esindajate kohtumised ÜRO ametiisikutega. Meie Elu nr 50 14.12.1989, lk 3.

¹¹⁶ Projekti olemust ja ebaõnnestumise põhjuseid on Lembit Kolk analüüsinud ise nt intervjuus Eesti Kultuuripärandi Seltsile. VEMU EKS videokogu DVD nr 268. Intervjuu: Lembit Kolk II osa, salvestatud 05.05.1994.

¹¹⁷ Deksiins, *The Baltic Diaspora...*, lk 220–223.

¹¹⁸ Dzintra Bungs. *The Chautauqua conference in Latvia. Soviet-East European Survey 1986–1987: Selected Research And Analysis From Radio Free Europe/radio Liberty.* Toim. Vojtech Mastny. New York Routledge: 1988, lk 175–177.

¹¹⁹ Tõnu Parming. Eestluse problemaatikast. Välisvõitlus Chautauqua ajastul. Meie Elu 11.02.1988 nr 6, lk 2.

Daillet ja James Fawcett) ning tunnistusi andis 15 inimest, kes olid ise olnud Nõukogude võimude vägivaldla ohvrid või tunnistajad, eestlastest andis tunnistusi Valdo Randpere. Ürituse lõppdokument sai tuntuks Kopenhaageni manifestina, mis sedastas Balti rahvaste enesemääramise õigust ning erakordset positsiooni ajaloos, mis nõuab ka maailma avalikkuselt unikaalset poliitikat.¹²⁰ Tribunalile järgnes ligi 400 osalejaga Balti Vabadusristlemine Läänemerele ja demonstratsioon Helsingis. Muu hulgas sündis ürituse korraldamise käigus ka *Baltic Youth Federation*.

Kui tribunali ja vabadusristlemise korraldamises mängisid põhirolli USAs elavad nooremad välislätlased, siis ühele tõenäoliselt kõige tuntumale ja pikaajalisemale meelevalduste sarjale pani alguse noor Kanada eestlasest mehaanikainsener Markus Hess. 1985. aastal sai temast värskelt valitud EKNi liige ning esimees Laas Leivati ettepanekul aktsioonitoimkonna esimees. Ta ise on meenutanud, et kuna selgeid suuniseid toimkonna eestvedamiseks polnud, lähenes ta ülesandele oma ametist tuleneva ratsionaalsusega ning võttis eesmärgiks luua aastast aastasse korratav protest, mis oleks ühtaegu mõjus, aga samal ajal ei nõuaks osalemiseks suurt pingutust ning oleks ajaliselt võimalikult paljudele kogukondadele sümboolse tähendusega.¹²¹ 1986. aasta 23. augustil toimus esimene Musta Lindi Päev, mille raames toimusid mitmekümnes linnas maailmas demonstratsioonid ning kõiki kutsuti üles näitama toetust kandes rinnast musta linti. Meelevalduse eesmärk oli tutvustada laiemale avalikkusele Molotov-Ribbentropi pakti (MRP) ja selle tagajärgi Ida-Euroopale, samuti juhtida tähelepanu järjepidevatele Nõukogude võimu all toimuvatele inimõiguste rikkumistele ning nõuda enesemääramisõigust nõukogude kommunismi mõju all olevatele maadele. Sarnased meelevaldused toimusid kasvava populaarsusega loosungi „Vabadus rahuga“ (*Freedom with Peace*) all kuni 1991. aastani ning kuigi Musta Lindi Päeva algne komisjon siis lõpetas oma töö, peetakse 23. augustit kommunismi- ja natsismiohvrite mälestuspäevana paljudes riikides tänaseni. Ettevõtmise edukuse põhjustena võib näha kindlasti seda, et lisaks baltlastele haakusid ettevõtmisega ka teised ikestatud rahvaste grupi liikmed, aga ka afgaanide, serblaste ja sloveenlaste ühingud Kanadas.¹²² Samuti õnnestus Hessel kaasata tuntud Kanada lobigrupp *National Citizens' Coalition* (NCC), kelle nii majanduslikul abil kui oskusteabega pandi püsti ulatuslik reklaamikampaania nii ajalehtedes, raadios kui televisioonis, mis tõi ettevõtmisele ulatuslikku

¹²⁰ Kopenhaageni manifesti täistekst. Kogumikus *The Baltic Tribunal Against the Soviet Union*, July 25 & 26, 1985, Copenhagen. Toim. Ingrida Kalnins. Rockville, MD: The World Federation of Free Latvians 1985, lk 194.

¹²¹ Markus Hessi eessõna. Edward Soltys. *Black Ribbon Day*. Toronto: The Canadian Polish Research Institute 2014, lk 16–29, siin lk 18.

¹²² Soltys. *Black Ribbon Day*, lk 117–119.

tähelepanu.¹²³ Poliitikud reageerisid üritusele tavapärase toetusavaldustega, mitmed suuremad linnad (Kanadas nt Toronto, Vancouver, Ottawa jt) kuulutuasid 23. augusti ametlikult musta lindi päevaks.¹²⁴

Deschênes'i sõjakurjategijate uurimiskomisjon

Eelmainitust mõnevõrra erinev, aga sellegipoolest Kanada eestlastele oluline oli 1980. aastate keskel toimunud II maailmasõja sõjakurjategijate „jaht“. See oli üks väheseid juhtumisi, kus seista tuli tõepoolest just Kanada eestlaste endi õiguste eest. Nimelt kasvas 1980. aastate alguses Kanadas USAs toimunud sõjakurjategijate protsesside taustal hirm ja huvi selle vastu, kas Kanadasse saabus pärast II maailmasõda sõjakurjategijaid, kel on õnnestunud end seni varjata. Üks selleteemaline küsimus püstitati nt veebruaris 1982 parlamendi alamkojas.¹²⁵ Tõsisema pöörde võttis asi 1985. aasta alguses, mil lahvatas n-ö Mengele afäär. Juutide ülemaailmse Simon Wiesenthali keskuse Kanada harust jagas advokaat Sol Littmann peaministrile infot, et 1962. aastal püüdis kurikuulus natsi-Saksamaa arst Josef Mengele varjunime Joseph Menke all Buenos Airese kaudu Kanadasse tulla. Avaliku kella külge pani selle Ralph Blumenthal oma New York Timesis avaldatud artikliga. Lisaks väitis Wiesenthali keskus, et Kanadas võib olla kuni 3000 endist sõjakurjategijat.¹²⁶ Süüdistuste uurimiseks lõi justiitsminister ja peaprokurör John C. Crosbie veebruaris 1985 komisjoni, mis sai ülesandeks välja selgitada, kas Kanadas elab endisi sõjakurjategijaid, kuidas nad Kanadasse said ning samuti teha ettepanekuid, kuidas Kanada seadusandlust muuta nii, et protsesside läbiviimine õiglane oleks. Komisjonile anti täielik ligipääs kõigile dokumentidele ning samuti luba tegutseda kus ja millal nad ise õigeks peavad nii Kanadas kui mujal. Komisjoni juhiks määrati Quebeci kohtunik Jules Deschênes.¹²⁷

Kuigi Kanada poliitikud ja avalikkus pigem tervitasid teemaga edasi liikumist, siis nii eestlased kui teised idaeurooplased protestisid antud tingimustel komisjoni loomise vastu tulihingeliselt. Oma seisukohavõttudes avaldati nõrdimust, et sõjakurjategijatena käsitletakse ainult natsi-Saksamaaga seotuid samal ajal, kui Ida-Euroopas suuremat kahju teinud kommunistlik režiim okupeerib endiselt osasid alasid ning tegevust pole kunagi ühemõtteliselt hukka mõistetud. Samuti oldi kategooriliselt vastu sellele, et komisjon võiks arvestada Nõukogude Liidult saadud tõenditega, kuna leiti on väga tõenäoline, et Nõukogude võim ei luba sõltumatut uurimist läbi

¹²³ *Ibid*, lk 121–122.

¹²⁴ VEMU.56.1.72.24. Koopiad erinevatest proklamatsioonidest ja poliitikute kirjadest, mh peaminister Brian Mulroney ja opositsiooniliidri John Turneri tervitused Musta Lindi Päevaks 1986.

¹²⁵ PARL.HOC debates 32nd Parliament, 1st session, vol 13, lk 15052.

¹²⁶ Jules Deschênes. Commission of Inquiry on War Criminals. Report, part I: Public. Ottawa: Canadian Government Publishing Centre 1986, lk 67–68.

¹²⁷ PARL.HOC debates 33rd Parliament, 1st session, vol 2, lk 2113.

viia ning tahab saboteerida neid Läänes elavaid II maailmasõjas NSVLi vastu sõdinuid, kes on endiselt aktiivsed. Tervikuna püüti taas selgitada Ida-Euroopa positsiooni erinevust II maailmasõjas.¹²⁸ Lisaks märgukirjadele esines Laas Leivat Balti Liidu nimel ettekandega ka otse komisjoni ees.¹²⁹ Koos ukrainlastega alustati isegi kohtuprotsessi komisjoni vastu¹³⁰, kuid paraku taas laiemat soodsat kõlapinda seisukohad ei leidnud.

Teadaolevalt langes kahtlustus vaid ühele eestlasele, kellele ka EKN õigusabi pakkus, kuid üldiseks meelerahuks jõudis 1986. aasta lõpuks valminud kaheosaline raport, millest üks osa oli avalik ja teine salastatud, hinnangule, et potentsiaalseid sõjakurjategijaid võis Kanadas kokku olla olnud 774 ning põhjalikumal lähenemisel jäi nendestki alles vaid sadakond, millel üldse perspektiivi nähti.¹³¹ Samuti ei läinud komisjon Nõukogude Liitu andmeid koguma, tõi mitte küll idaeurooplaste protesti tõttu, kuid siiski põhjustel, millele nad viitasid. Nimelt ei nõustunud Nõukogude võimud lõpuni komisjoni tingimustega, venitasid ning ei hoidnud konfidentsiaalsust.¹³² EKN hoidis silma peal edaspidigi, kuid olulist ärevust edasised käigud ei põhjustanud.¹³³

Võttes kokku väliseestlaste positsiooni Kanada ühiskonnas 1980. aastatel tuleb tõdeda, et see oli igapidi edenenuv võrreldes saabumisajaga II maailmasõja järel. Ühelt poolt olid eestlased ise uue kodumaaga kohanenuv ning ennast ka aineliselt paremini kindlustanud, kuid teisalt oli edenenuv ka riiklik süsteem, mis soosis etniliste kogukondade aktsepteerimist ja nende identiteedi säilitamist. Välisvõitluslikult olid nad hästi organiseeritud ning sisse töötanud nii poliitikutega, ametnikega kui avalikkusega suhtlemise peamised kanalid ning välja olid kujunenud ka põhiteemad, millega Eesti olukorda tutvustada. Samuti olid leitud koostöökohad nii lätlaste ja leedukatega kui Ida-Euroopa taustaga kanadalastega laiemalt. Kuigi paljud poliitikud suhtusid nende püüdlustesse suure osavõtlikkusega, siis paraku jäi toetus enamasti deklaratiivsele tasemele. 1980. aastate keskelt asuti siiski otsima ka uusi teid, kuidas jõuda oma meelevaldustega suurema tähelepanu ja rohkemate osalejateni ning selle eestvedajateks said peamiselt noorema põlvkonna esindajad. Teatud piirini avaldas soodsat mõju 1984. aasta progressiivsete konservatiivide valimisvõit Brian Mulroney juhtimisel, kuna nendega oli

¹²⁸ VEMU.56.1.397. EKNi ja ERKÜ ühine seisukohavõtt sõjakurjategijate protsesside osas „Estonian-Americans and Estonian-Canadians, and the question of war criminals“.

¹²⁹ Ka N.Liidu sõjakurjategijaid tuleks selgitada. Meie Elu 02.05.1985 nr 18, lk 1.

¹³⁰ VEMU.56.1.154. EKN tegevuse ülevaade 01.10.1985–30.09.1986.

¹³¹ Deschênes. Commission of..., lk 266–267.

¹³² *Ibid*, lk 271–272.

¹³³ VEMU.56.1.156. EKNi tegevuse aruanne 01.10.1987–30.09.1988.

eestlaste koostöö sujunud alati paremini kui liberaalidega. Samuti oli nende seas rohkem Ida-Euroopa juurtega kanadalasi, kellele oli antikommunistlik võitlus isiklikult südamelähedane. Lisaks pidas Mulroney kinni oma valimislubadusest teha välispoliitika kujundamine avatumaks ning anda parlamendile senisest kaalukam roll.¹³⁴ See omakorda tegi eestlastele ja ka teistele huvigruppidele lobitöö tegemise lihtsamaks ja laiapindsemaks, kuna parlamendisaadikute jutule pääsemine oli oluliselt lihtsam kui valitsuse liikmetega kohtumine. Selle suurem mõju avaldus aga 1990. ja 1991. aastal, millest on pikemalt kirjutatud kolmandas peatükis.

¹³⁴ Norton. *Ethnic Groups...*, lk 247–248.

2. Kanada eestlaste omavahelised sõlmkõsimumused ja suhete tihenemine Kodu-Eestiga

2.1 Kodumaaga suhtlemise problemaatika väliseestlaskonnas

Poliitilise mõjutustegevuse kõrval poliitikute ja valitsusasutuste juures tuleb antud töö kontekstis vaadata ka eestlaste omavahelist läbisaamist ning küsimusi, mis tekitasid pingeid, kuna need muutusid taas aktuaalseteks Eestis 1980. aastate lõpus toimuma hakanud arengute käigus, kui vabadusvõitluse initsiatiiv ja raskuskese liikus Kodu-Eestisse. Kodumaaga suhtlemise ja eriti kodumaa küllastamise küsimus oli läbi terve pagulusperioodi üks kõige pingelisemaid ning selle kaudu avanevad ilmekalt erinevad Kanada eestlaste koolkonnad ja nende arusaamised vajalikest tegevustest. Pingete algust tasub otsida kohe II maailmasõjale järgnenud perioodist. Juba 4. oktoobril 1944 võeti Moskvast vastu otsus, et kõik välismaal asuvad Nõukogude Liidu kodanikud tuleb repatrieerida ning nende alla loeti ka kõik baltlased, kuigi nad ise mõistagi sellise määratlusega kuidagi nõus ei olnud.¹³⁵ Põhiline repatrieerimise laine toimus 1945–1947, 1950. aastaks oli repatrieerumine sisuliselt lõppenud. Enam-vähem vabatahtlikuks võib lugeda u 11 000 eestlase naasmist.¹³⁶ Valdav enamus baltlastest ei soovinud aga mitte mingisugusel juhul okupeeritud kodumaale naasta ning Saksamaal Inglise ja USA tsoonides, kus oli kõige rohkem baltlasi, läks korda ka okupatsioonivõimudele baltlaste eristaatuse selgitamine.¹³⁷ Kuna nõukogude võim tundis hirmu selle ees, et antikommunistlik pagulaskond võib Lääne avalikku arvamust kallutada nõukogudevastases suunas, järgnes aastatepikkune mõjutustöö kogukondade nõrgestamiseks.

Stalini surma järel (1953) toimunud võimuvõitlusest Nõukogude Liidu tippjuhtkonnas väljus võitjana Nikita Hruštšov, kelle ajal hinnati teatud piirini ümber nii välismaailmaga kui Balti pagulaskondadega suhtlemise poliitika. Loobuti lõplikult lootusest, et ulatuslik repatrieerimine võiks teoks saada ning asuti näiliselt läbi kultuurikontaktide sidemete loomist soosima.¹³⁸ Stalini aja repressioone omal nahal kogunud eestlased olid võimalike muudatuste osas umbusklikud. Torontos näiteks võeti RVNi üldkoosolekul juba 13. oktoobril 1956 vastu resolutsioon, milles leiti, et nõukogude „rahuofensiivi“ ei saa usaldada ning RVN kommunismi

¹³⁵ Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti..., lk 17–18.

¹³⁶ *Ibid*, lk 24.

¹³⁷ *Ibid*, lk 17.

¹³⁸ Aigi Rahi-Tamm. 1960. aasta laulupidu Kodu- ja Välis-Eesti lähendaja ja lõhestajana. Keel ja Kirjandus nr 1/2 2023, lk 224–239, siin lk 224–226.

sisu ja eesmärkide tundjana peab pidama oma pühaks kohuseks kutsuda kogu vaba maailma üles suurimale valvsusele. Eestlasi hoiatati äärmisele ettevaatlikkusele kodumaaga suhtlemisel, kuna leebus kirjutati ajutise propagandalaine arvele.¹³⁹ Rangete võitluslike seisukohtade kõrval mängisid aga vastupidise suunaga rolli soov veidi stabiliseerunud keskkonnas näha taas Eestisse maha jäänud perekonnaliikmeid ja lähedasi või saada vähemalt teateid nende elusaatusest. Samuti asusid osaliselt kodumaaga suhtlemist ja küllastamist toetavale seisukohale noorema põlvkonna haritlased, kes olid üles kasvanud või lausa sündinud välismaal. Nemad pidasid oluliseks kohaneda reaolukorraga ning kujundada võimalikult objektiivne arusaamine Eestis valitsevast olukorrast.¹⁴⁰

Kuigi toore jõu kasutamisest oli taandunud, siis jäi Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) eesmärgiks endiselt pagulaskogukondi võimalikult palju nõrgestada ning seetõttu asuti neid vastuolusid aktiivselt enda heaks ära kasutama. Nii sündis „kultuurisuhtlemise“ poliitika, mille eesmärk oli kultuurikontaktide sildi all kontrollida ja endale sobivad suunas suunata nii väliseestlaste külaskäike Eestisse kui kodueestlaste välisreise. Kesksel rollil mängis selle juurutamises 1960. aastal loodud ja 1968. aastast eraldiseisva institutsioonina tegutsenud Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA).¹⁴¹

Jättes kõrvale need, kes lävisid kodumaaga puhtalt perekondlikel põhjustel (ja ei pakkunud suurt huvi ka KGBle), jätkus skandaalseid vahejuhtumeid igasse suuremasse väliseesti kogukonda. Kanada eestlaskonna jaoks oli märgilise tähendusega 1964. aasta, mil Põhja-Ameerika Eesti Päevad toimusid Torontos. Aktuse peakõnelejaks olnud tuntud ajakirjanik ja skautmaster Heino Jõe sõnastas esimest korda sellisel suurel avalikul foorumil mõtte, et eestlaskond on üks tervik, mille „väikesed vennad“ on mööda ilma laiali, aga „suur vend“ on Kodu-Eestis.¹⁴² See, et kaugeltki mitte kõik pagulasorganisatsioonid seda mõtet ei jaganud, tuli eriti eredalt välja sama aasta sügisel, kui Torontos viibis Eesti NSVst külaskäigul kirjanik Rudolf Sirge, mille raames kohtus ta mitmete prominentsete eestlastega nagu Eesti Keskarhiivi juhataja ja RVNi juhatuse liikme Karl Eerme, pankur Artur Ekbaumi ja ta kirjanikust abikaasa Salmega. „Sirge afäär“ viis RVNi juhatusest lisaks Eermele mitu noorema põlve esindajat, tõi

¹³⁹ Meie Elu nr 40 1956, lk 2.

¹⁴⁰ Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti..., lk 201–202.

¹⁴¹ *Ibid*, lk 190–191.

¹⁴² Olev Träss. Kotkajärve Metsaülikool: loomine, algaastad ja põhilised suunad. Kogumikust MÜ I album Metsaülikool 1967–1982. Toim. Heino Susi. Toronto: Welch & Quest 1984, lk 9.

kaasa anonüümsete ETA bülletäänide levitamise, pika kohtuprotsessi ning löi pikaks ajaks valusa kiilu Kanada eestlaste vahele.¹⁴³

1964. aasta sündmused näitasid kätte kahe teravamalt välja joonistuva koolkonna piirid Kanada eestlaskonnas. Ühele poole jäid organisatsioonid, mida ühendas siht seista kompromissitult Eesti iseseisvuse eest. Sellisteks organisatsioonideks olid näiteks Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas (ERKK) ja Eesti Võitlejate Ühing (EVÜ)¹⁴⁴, kuhu kuulusid peamiselt mehed, kes olid võidelnud II maailmasõjas ning hiljem moodustasid konservatiivse hoiakuga eestlaskonna tuumiku, keda hüüti halvustavalt kaikameesteks.¹⁴⁵ See koolkond seisis veendunult vastu kontaktidele Kodu-Eestiga ning kaldus arvama, et Eestisse on alles jäänud vaid kommunistid ja kollaborandid. Kuigi nii tagasivaatavalt kui ka mitmete kaasaegsete silmis mõjusid nad sageli tagurlikena, tuleb autori hinnangul neid siiski tunnustada kommunistliku mentaliteedi küünilisuse ulatuse mõistmise eest. Samuti ei tohi unustada, et tegu oli valdavalt põlvkonnaga, kes olid sõjas Eesti eest oma eluga riskinud ning sunnitud kodumaa maha jätma kõige noorte täiskasvanutena, mistõttu oli kaotus eriti suur. Otsapidi võiks sellesse koolkonda lugeda ka RVNi, mis oli oma tegevustes ja seisukohtades üsna jäik, kuid samas kuulus sinna alati väga erinevate vaadetega inimesi, nii et päris üheselt mõistetav nende positsioon kindlasti ei olnud. Teine selgepiirilisem koolkond koondus alates 1967. aastast toimuma hakanud Kotkajärve Metsaülikooli ümber. Nende seas olid tooniandvaks just ülalmainitud noorema põlvkonna (sageli haritlastest) esindajad, kellest kahtlemata kõige tuntum on Rein Taagepera.¹⁴⁶ Nemad leidsid, et ainus viis teistelegi noortele eestlus huvitavaks teha, on vaadelda eelarvamustevabalt olukorda Eestis, tutvuda sealsete autorite loominguga ning mõelda realistlikele tulevikuperspektiividele.¹⁴⁷

Väliseesti kirjandusteadlane Tiina Ann Kirss on pooled nimetanud suhtlejateks ja võitlejateks sümpatiseerides pigem suhtlejatega, kes tema hinnangul vaatasid Eestiga seonduvaid küsimusi

¹⁴³ Maarja Hollo. Traumast romaanini. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants“ žanr, poeetika ja ajalooline kontekst. Keel ja Kirjandus nr 12 2018, lk 959–975, siin lk 965–967.

¹⁴⁴ Enn Salurand. Eesti Võitlejate Ühingu tegevus; Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas. Kogumikust Eestlased Kanadas II..., lk 287–289.

¹⁴⁵ Pikema ülevaate 1960. aastate Kanada eestlaste sisepoliitilistest jagunemistest on teinud selleaegne RVNi esimees Harri Pärkma (ise ei olnud otseselt ühegi leeri pühendunud toetaja): VEMU. EKS videokogu DVD nr 286. Intervjuu: Harri Pärkma, salvestatud 30.09.1993.

¹⁴⁶ Taagepera on avaldanud hulgaliselt kirjutisi ja mälestusi, antud töö kontekstis on kõige informatiivsem: Kui ajalugu liikuma hakkas: mälestusi 1987–1991. Tartu: Ilmamaa 2022.

¹⁴⁷ Olev Träss. Kotkajärve Metsaülikool..., lk 11–12.

avara uudishimu ja erinevaid lähenemisi salliva pilguga.¹⁴⁸ Märksa karmima hinnangu andis suhtlejatele Indrek Jürjo nimetades neid VEKSA Põhja-Ameerika aktiiviks, mille väljakujunemist ilmestas tema hinnangul 1974. aastal Soomes toimunud Metsaülikooli osalejate jätkureis Eesti NSVsse. Kuigi pagulasorganisatsioonide pahameele pehmendamiseks ei mindud reisile ametlikult ühise grupina, kohtles VEKSA neid siiski sellena ning korraldas neile põhjaliku järelevalve. Jürjo interpretatsioon lähtus sellest, et ettevõtmise peakorraldajad Vello Soots ja Henno Sillaste pidid reisiga seonduvat kooskõlastama Kanada Ottawas Nõukogude saatkonnas töötanud eestlase Voldemar Veberiga.¹⁴⁹ Korraldajad ise meenutasid VEKSAt ebamugava paratamatusena ning leidsid, et nad suutsid neile seatud lõksudest läbi näha. Samuti tunnistasid mõlemad ka kontakti Kanada kuningliku ratsapolitseiga. Heameelt tundsid nad peamiselt selle üle, et vaatamata pidevale järelevalvele õnnestus poolsalaja kohtuda selliste kultuuriinimestega nagu Jaan Kross, Raimo Kangro, Paul-Eerik Rummo, Vaino Vahing, Hando Runnel, kelle loominguga nad olid kursis just Metsaülikooli kursuste kaudu.¹⁵⁰

Kuigi need koolkonnad peegeldavad ilmekalt nii Kanada eestlaste aga ka laiemalt väliseestlaskonna erinevaid suhtumisi, rõõme ja hirme oma eestlaseks olemise ülesandele, oleks siiski liigne lihtsustus öelda, et kõik nad võib lahterdada ühte või teise kategooriasse. Suures plaanis olid sihid sarnased, suurüritusi peeti koos ning paljudel juhtudel võis sellest teljest olulisem olla see, missugusesse kogudusse, akadeemilisse organisatsiooni või ühingusse keegi kuulus või ei kuulunud ning missugust elu elas igapäevaselt väljaspool eestluse mulli. Kodumaaga suhtlemise küsimus jäi kirjeldatud rööbastesse kuni 1980. aastate teise pooleni.

2.2 Otsekontaktide taastumine Kodu-Eestiga

Kuigi Mihhail Gorbatšovi võimuletulek 1985. aasta märtsis märkis gerontokraatia perioodi lõppu Nõukogude Liidus, ei osanud ilmselt keegi ette näha, et riik laguneb kuus aastat hiljem ning Balti riigid suudavad taastada oma iseseisvuse. Gorbatšovi ametiaja keskseteks mõisteteks kujunesid perestroika ja glasnost ehk vastavalt uutmis- ja avalikustamispoliitika, mis mõlemad tõukusid tema arusaamisest, et Nõukogude Liidu majanduslikus kitsikuses on süüdi suurem ühiskondlik kriis, mida tuleb rahustada. Kuigi väliseestlaste jaoks kujunes Gorbatšov vastuoluliseks figuuriks, kellesse suhtuti algusest peale sügava umbusuga, siis Lääne avalikkus

¹⁴⁸ Tiina Ann Kirss. Suhtlejad ja Võitlejad. Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminaril näitel. Kogumikust Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad. Koost. Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2016, lk 260–289, siin lk 261–267.

¹⁴⁹ Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti..., lk 227.

¹⁵⁰ VEMU, Eesti Kultuuripärandi Seltsi videokogu DVD nr 152. Vestlus: Olev Träss, Henno Sillaste, Vello Soots. Metsaülikool, salvestatud 23.05.1996.

ja valitsusringkonnad nägid Gorbatšovis kauaoodatud liitlast, kellega koostöös vähendada Ida ja Lääne pingeid.¹⁵¹ Eestis peetakse üldiselt suuremate muutuste alguseks 1987. aastat, mis algas keskkonnavalastest protestide ehk n-ö fosforiidisõjaga. Sama aasta augustis asutasid endised dissidendid Lagle Parek, Erik Udam, Tiit Madisson Molotov-Ribbentropi pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) ning korraldasid 23. augustil Tallinnas Hirvepargis avaliku koosoleku tutvustamiseks MRPd ja selle salaprotokolle, millest kujunes üks esimesi poliitilisi massimeeleavaldusi. 1987. aasta sügisesse jäi isemajandava Eesti (IME) projekti tutvustamine, kusjuures erinevalt MRP-AEG seltskonnast olid selle taga kommunistlikku partei ridadesse kuuluvad Siim Kallas, Mikk Titma, Tiit Made ja Edgar Savisaar. Detsembris asutati esimene kodanikualgatuslik massiorganisatsioon Eesti Muinsuskaitse Selts (EMS), mille eesmärk oli koguda ja taastada eestlaste kultuuripärandit.¹⁵²

Veelgi palavikulisema kiirusega arenesid sündmused Eestis 1988. aastal ning võtsid kiirelt üldrahvaliku mõõtme. Aprilli alguses toimus Toompeal loomeliitude ühispleenum, mõned nädalad hiljem toimunud Tartu muinsuskaitsepäeval toodi esimest korda välja Eesti lipu värvid. Suvel toimusid Tallinna vanalinnapäevade ajal öölaulupeod, mis kulmineerusid 11. septembril suurüritusega „Eestimaa Laul“. 1988. aasta kevadel oli Edgar Savisaar käinud telesaates „Mõtleme veel“ välja idee kodanikualgatuslikust organisatsioonist, mis toetaks perestroikat ning oleks seeläbi seaduslikuks opositsiooniks. See mõte realiseerus oktoobri alguses Eestimaa Rahvarinde loomisega, millest kujunes selle aja suurim massiliikumine Eestis.¹⁵³

Kodu-Eesti sündmused tabasid Kanada eestlasi võrdlemisi ootamatult. Kuigi neid ajalehtedes teatud piirini kajastati, siis esialgu info aeglase ja katkendliku liikumise tõttu suuremat reaktsiooni järgnenud. 1988. aasta alguses hurjutas ka väliseestlasest professor Rein Taagepera Aja Kirjas ilmunud artikliga pagulaskonda: „Ajalugu on hakanud liikuma. Me võime kaasa elada ja heal juhul kaasa tehagi, või pidada nädala olulisimaiks uudisiks „Võidupüha ja jaaniõhtu“ ning „Ilmataat oli lahke Seedrioru vastu“ (esilehe-pealkirjad „Vabas eestlases“ 02.07.87)“.¹⁵⁴ Taagepera eesmärk oli juhtida tähelepanu asjaolule, et väliseestlased pole

¹⁵¹ Vt nt Mati Epner. 1000 ümber Seedrioru Suveharjal 1989. Meie Elu nr 27 06.07.1989, lk 1; Lembit Kolk. Kodumaa endiselt N. Liidu haardes. Meie Elu nr 15 13.04.1989, lk 7.

¹⁵² Sirje Kiin. Eesti Kongress. Nii nagu see oli. Kogumikust Eesti Kongress siis ja praegu..., lk 17–145, siin lk 18–23.

¹⁵³ Marju Lauristin; Peeter Vihalemm. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). Kogumikust Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post Communist Transition. Koost. Marju Lauristin *et al.* Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 1997, lk 73–126, siin lk 73–75.

¹⁵⁴ Rein Taagepera. Aeg lükata. Aeg pidurdada. Aja Kiri nr 49 1988, lk 13.

taibanud sellesse piisava tõsidusega suhtuda. Võib öelda, et 1988. aasta kujuneski ajaks, kui Kanada väliseestlaskond hakkas Eestis toimuvaga sammu pidama. Et aga ookeani tagant vaadates paistis kõik vahest veel tormilisem ja segasem kui kodueestlastele endile, tõstatus elevuse kõrval kohe ka kõhklust. Ühe esimese teemana tõusis taas teravalt päevakorda kodumaaga suhtlemine.

Suhtlemise küsimus oli ühe kõige olulisema teemana laual aprilli alguses toimunud Eesti organisatsioonide konverentsil OK'88 „Elujõuline eestlus taastab Eesti iseseisvuse“, kuhu kogunes 147 esindajat 60st Kanadas tegutsevast eestlaste organisatsioonist.¹⁵⁵ Otseselt kodumaaga läbikäimist puudutasid kaks resolutsiooni. Resolutsioon nr 2 sedastas: „Läänemaade eestlased toetavad põhimõtteliselt nii vabadusvõitlejaid kui ka loovintelligentsi anastatud Eestis. Kontakt eestlaskonna eri osade vahel Läänes ja tänapäeva Eestis on rahvuslikus huvides tarvilik, kuid see peab kulgema kitsendusteta mõlemas suunas ja ei tohi rakendatuses kasuks olla eestlaste vabaduspüüdlusele.“ Resolutsioon nr 20 lisas: „Kultuurilises läbikäimises okupeeritud Eesti kultuuriliste jõududega olla ettevaatlik ja tagasihoidlik, vältides olukorra tekkimist, mida okupatsioonivõimud saaksid kasutada oma propagandistlikes huvides. Vältida kultuurilisi kontakte VEKSA kaudu ja VEKSA poolt korraldatavaid kontakte.“¹⁵⁶ Sama aasta detsembris Austraalias Melbourne'is toimunud ESTO'88 päevade ajal peetud Rahvuskongressiks oli aeg juba nii palju edasi liikunud, et resolutsioonidest jäid välja kõik selgesõnalised kitsendused Eestiga suhtlemisele.¹⁵⁷ Kui eelmises alapeatükis oli kodumaaga suhtlemise osas juttu eestlaskonna jagunemisest konservatiivseks ja liberaalseks koolkonnaks, siis nüüd oli selgepiirilise kujud võtnud ka mõõdukas koolkond, kelle hinnangul ei tohtinud küll minetada ettevaatust, kuid kes mõistsid, et tihe kontakt Kodu-Eestiga on möödapääsmatult vajalik. Vahest olulisim muutus oli see, et EKN keskorganisatsioonina, mis varem oli kaldunud pigem konservatiivsema tiiva suunas, asus nüüd just mõõdukale positsioonile. Seda, et mõõdukas suund suurema osa aktiivsete Kanada eestlaste tahe näitasid muidugi ka ülalmainitud resolutsioonid, kuna osales suur osa üldse tegutsevatest organisatsioonidest.

Võitlejate ühingud jäid taas konservatiivseimale seisukohale ning kuigi sõnades tunnustasid nad kodueestlaste ettevõtmisi, siis eriti olid nad vastu väliseestlaste grupiviisilistele kodumaakülastustele. Veel 1989. aasta kevadel leidis näiteks Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas peakoosolek, et nii mandrieestlaste kui saarlaste ühine reis Eestisse ning väliseestlaste

¹⁵⁵ Lahendati rahvuslikke ja välisvõitluslikke probleeme. Vaba Eestlane nr 29 14.04.1988, lk 1, 4.

¹⁵⁶ Resolutsioonid. Vaba Eestlane nr 33 28.04.1988, lk 3.

¹⁵⁷ V eesti Rahvuskongressi Resolutsioon. Vaba Eestlane nr 1 05.01.1989, lk 8.

osalemine 1990. aasta laulupeol võivad kahjustada mittetunnustamispoliitikat ja diplomaatiliste esinduste tööd.¹⁵⁸ Päris põhjendamatu võitlejate mure siiski ei olnud, sest 1989. aasta alguses lekkis väliseesti ajakirjandusse Eesti Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK) ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 504 14. oktoobrist, mis kandis pealkirja „Väliseestlastega suhete arendamise kohta“.¹⁵⁹ 17-punktiline määrus, mille olid allkirjastanud EKP KK sekretär Georgi Aljošin ja ENSV Ministrite Nõukogu esimees Bruno Saul andis alust kõigile muredele, mis seni olid Kodu-Eestiga suhtlemise osas kerkinud. Määruse sissejuhatus sedastas, et uutmine on pannud paljud väliseestlased lahti ütleva „tagurlike emigrantlike rühmituste“ tegemistest ning uutes oludes on väliseestlaste patriootliku liikumise toetamine oluline, kuna see aitab kaasa Nõukogude Liidu välispoliitikale ning on kasulik perestroikast „õige“ ettekujutuse loomisel läänes. Paljudele organisatsioonidele ja nende hulgas ka paljuvihatud- ning kardetud VEKSAle anti ülesandeks igakülgsest laiendada koostööd väliseestlastega.¹⁶⁰ Seda, et näiteks VEKSA on Eesti NSVs muutunud mõjutuks anakronismiks ei saanud väliseestlased muidugi teada.¹⁶¹ Samas Vaba Eestlaste toimetuse aimas, et tegelik eesmärk võib olla lihtsalt väliseestlaste vahele sügavamalt lõhet lüüa.¹⁶² Nende arvamust jagas Mart Laar oma 1989. aasta detsembris Torontos toimunud kõnekoosolekul, kus ta lisas, et määrus võeti peamiselt selleks, et takistada koostööd Melbourne'i ESTO päevadel ja et sisulist tähtsust pole kodueestlaste jaoks dokumendil kunagi olnud.¹⁶³ Ametlikult jäi määrus jõusse 1990. aasta novembrini, kui Edgar Savisaare valitsus selle tühistas.¹⁶⁴

Valdavalt elati siiski kodueestlaste pingutustele elava uudishimuga organisatsioonide kongressi sõnade vaimus kaasa ning tunnistati endale, et teadmised Eestis valitsevatest oludest on liiga nigelad, et neile midagi väga tugevalt ette kirjutada.¹⁶⁵ Tõeliseks üksteisega tutvumise murdepunktiks tuleks lugeda 1989. aastat, mille jooksul jõudsid Kanadas käia sugulaste külastajate kõrval pea kõik olulisemad Kodu-Eesti ühiskonnategelased. Teatavaks suhtumise muutumise hetkeks oli 25. veebruaril Toronto Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktus. Aktusel esines kõnega Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse esimees Mart Laar, oma luulet luges Merle Jääger ning Alo Mattiisen ja Ivo Linna esitasid oma isamaalisi laule, ka

¹⁵⁸ Ettevaatust okupeeritud kodumaa külastamisel. Meie Elu nr 13 30.03.1989, lk 3.

¹⁵⁹ Määruse täisteksti avaldasid nii Meie Elu (09.02.1989, lk 3) kui Vaba Eestlane (14.02.1989, lk 3).

¹⁶⁰ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 02.12.1988 nr 49 art 704.

¹⁶¹ Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti..., lk 256.

¹⁶² Karl Arro. Häiresignaali Tallinnast. Vaba Eestlane nr 20 14.03.1989, lk 2.

¹⁶³ Arvi Tinits. Küsimusi ja vastuseid Mart Laari 12.12 kõnekoosolekult. Vaba Eestlane nr 96 28.12.1989, lk 4.

¹⁶⁴ Riigi Teataja 16.11.1990 nr 17 art 196. Eesti Vabariigi Valitsuse määrus EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu 14. oktoobri 1988.a.määruse nr 504 kehtetuks tunnistamise kohta.

¹⁶⁵ Vt nt Karl Arro „Meie“ ja „nemad“ II. Vaba Eestlane nr 2 10.01.1989, lk 2.

Toronto eestlaste segakoor Estonia esitas kodueesti autorite loomingut. Tegu oli esimese korraga, kui nende vabariigi aastapäeva aktusel olid külas ja esinemas kodueestlased ning enne aktust põhjustas see arvestatavat poleemikat.¹⁶⁶ Samas ürituse järelkaja oli ülevoolavalt positiivne ning ajalehtede hinnangul oli osalejaid (u 1700) rohkem kui paljudel varasematel aastatel.¹⁶⁷ Sarnane publikumenu sai osaks mitmetele samal aastal Torontot külastanud kultuurikollektiividele, täismajale esinesid näiteks nii Riiklik Akadeemiline Meeskoor (RAM)¹⁶⁸, Eesti Riikliku Sümfooniaorkestri (ERSO) kammerorkester koos Eesti Filharmoonia Poistekooriga¹⁶⁹ kui Eesti Draamateater.¹⁷⁰ Selliste sündmuste õnnestumine menu annab alust arvata, et Eestis toimuv puudutas paljusid ning pakkus võimalust melust osa saada ka otseselt poliitilistesse vaidlustesse sekkumata. Kontaktide laiendamisel oli kahtlemata ka soodne mõju kahe pikalt kunstlikult lahus hoitud rahva osa uue ühisosa tekkimisele.

2.3 Kodu-Eesti poliitilised liikumised ja nende retseptioon Kanada eestlaskonnas

Antud töö kontekstis on mõõdapääsmatu vaadelda üldise kontaktide tihenemise kõrval eraldi Eesti poliitilisi suundumusi, missugust vastukaja need väliseestlaskonnas tekitasid ning kuidas oma panus anti. Eelmise alapeatüki alguses sai mainitud kahe poliitilise massiorganisatsiooni, Eesti Muinsuskaitse Seltsi ning Eestimaa Rahvarinde loomist. EMSi ametlik eesmärk oli kultuuripärandiga tegeleda, kuid tegelikkuses oli muidugi tegemist selgelt poliitiliste ambitsioonidega rahvusliku liikumisega. Mõlemat organisatsiooni toetas Eestis tuhandeid inimesi ning kohalikul tasandil nad sageli ka kattusid, samas juhtfiguurid esitasid kaht üsna erinevat tulevikuvisioni. EMSi esimees Trivimi Velliste ütles juba „Eestimaa Laulu“ ajal oma kõnes välja, et eestlaste siht peab olema täieliku iseseisvuse taastamine ning kuigi sel hetkel oli tegu veel kättesaamatus kauguses oleva unistusega, siis jäi EMS selle seisukoha juurde läbi taasiseseisvumise protsessi.¹⁷¹ Rahvarinde „nägudeks“ said aga kommunistliku partei taustaga ENSV Riiklikus Plaanikomitees töötav Edgar Savisaar ning ajakirjanduse õppejõud Marju Lauristin. Nende siht oli parandada Eesti NSV positsiooni Nõukogude Liidu sees, samuti arutati nii Ungari kui Soome mudeli rakendamise võimalikkust Eestis.

¹⁶⁶ Karl Arro. Kas see on õige aktus? Vaba Eestlane nr 13 16.02.1989, lk 2.

¹⁶⁷ Eestlane olen ja eestlaseks jään. Vaba Eestlane nr 17 02.03.1989, lk 1, 12.

¹⁶⁸ RAMi kontsert kujunes rahvuslikuks sündmuseks. Vaba Eestlane nr 22 21.03.1989, lk 1.

¹⁶⁹ Soe vastuvõtt Filharmoonia Poistekoorile ja Kammerorkestrile. Vaba Eestlane nr 90 05.12.1989, lk 7.

¹⁷⁰ Heino Oja. Lähiajalooliste näidendite autor Jaan Kruusvall. Vaba Eestlane nr 87 23.11.1989, lk 4.

¹⁷¹ ERR arhiiv, audiokogu. Eestimaa Laul 11.09.1988 Tallinna Lauluvaljak 02. T. Velliste kõne alates 00:47:52. Viimati kasutatud: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/eestimaa-laul-eestimaa-laul-11-09-1988-tallinna-lauluvaljak-02>, 19.04.2023.

Arvestades Kanada eestlaskonna senist tegevust ja eesmärke ei ole ilmselt kuidagi üllatav, et muinsuskaitseliikumine leidis nende seas soojemat poolehoidu kui Rahvarinne. Samas oli oluline vahe ka selles, et EMS ise otsis väliseestlastega kontakti ja nägi nendega koostöös potentsiaali, samal ajal kui Rahvarinde jaoks polnud see prioriteetne tegevussuund. Pärast telefonivestlust Vellistega 1988. aasta mais asutati Rein Taagepera initsiatiivil Välis-Eesti Muinsuskaitse Selts (VMS), mille juhatusesse kuulusid Kanadast keemiaprofessor Olev Träss, Rootsist Aja Kirja toimetaja Enno Klaar, USAst Mardi Valgemäe ja Taagepera ise. Torontos jõuti umbes samal ajal omal initsiatiivil ja Lembit Sootsi juhtimisel luua ühing Eesti Muinsuskaitse Seltsi Sõbrad (EMSS). Taagepera on oma mälestustes välja toonud, et nägi kahes paralleelses organisatsioonis ohtu asjatuks rivaliteediks, mistõttu kutsus ta Sootsi VMSi esimeheks ning EMSS tegutses sisuliselt VMSi Kanada haruna. Kuna väliseestlased suhtusid endiselt teatava umbusuga kõigisse ettevõtmistesse, mis olid ametlikult Eesti NSVs lubatud, siis kutsuti kõhkluste hajutamiseks VMSi auesimeheks Neeme Järvi. VMSi peamiseks eesmärgiks sai anda materiaalselt toetust EMSile.¹⁷²

EMSSi esimese aasta tegevusaruandest nähtub selgelt Kanada eestlaskonna laiaulatuslik heakskiit muinsuskaitseliikumisele. Toetajate seas olid muuhulgas nii EKN, mõlemad Toronto eestlaste kogudused (Peetri ja Vana-Andrese) kui Tartu College. Juhatus I ja II koosseisu moodustasid Lembit Soots, Avo Kittask, Heino Jõe, Helge Kurm, Ants Puust, Eda Sepp ja Henno Sillaste ning nõuandvasse kogusse kuulusid Karl Aun, Urve Karuks, Laas Leivat, Vaike Rannu, Jaan Roos, Vello Soots, Kaja Telmet, Roman Toi, Olev Träss, Endel Tulving. Esindatud olid seega nii EKNi inimesed kui liberaalne Metsaülikooli seltskond. Kokku korjati aastaga EMSi toetuseks 24 000 Kanada dollarit, samuti korraldati paarikümne väliseesti noore osalemine EMSi 1989. aasta suvemalevas.¹⁷³ Kuigi osaliselt painas väliseestlasi mure, et kui olud peaks Eestis pöörduma, siis toetab nende antud materiaalne abi otseselt Nõukogude võimu, jõuti siiski pigem arvamusele, et dollaritega riskimine on siiski suhteliselt ohutum võrreldes kodueestlaste ennastsalgava tegevusega ja abi andmine on tervitav. Kodumaa rahalise abistamise juures väärib kõrvalepõikena esile tõstmist veel teinegi 1988. aastal alguse saanud projekt, nimelt Tartu Ülikooli Fond, mis asutati pärast professor Endel Tulvingu külaskäiku Tartusse ning kuulutati välja rektor Jüri Kärneri Kanada-visitide ajal. Fond läks käima tänu

¹⁷² Rein Taagepera. Kui ajalugu liikuma hakkas..., lk 84–85.

¹⁷³ Vaike Rannu. Eesti Muinsuskaitse Sõprade Seltsi edukas tegevusaasta. Meie Elu nr 16 20.04.1989, lk 6.

Walter Väärsi panusele ning esimese aastaga saadeti Tartusse 100 000 Kanada dollari väärtuses varustust.¹⁷⁴

Muinsuskaitse liikumise kõrval ei saa kuidagi mööda vaadata ka Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteist (ERSP) ja selle tegemistest. Esialgne idee ERSP asutamisest sündis 1988. aasta alguses, aprillis asutati Korraldav Toimkond ning asutamiskoosolek peeti 20. augustil 1988 Pelistvere kirikus.¹⁷⁵ ERSP oli esimesi sõltumatuid erakondi Nõukogude Liidus ning selle tuumiku moodustasid paljus MRP-AEG liikmed ehk suuresti endised dissidendid. Väliseestlaste jaoks said erakonna peamisteks nägudeks Lagle Parek ja Tunne Kelam. ERSP täitis mitmed olulised tingimused, et võita kiiresti väliseestlaste poolehoid. Nagu eelmises peatükis sai mainitud olid väliseestlaste poliitiliste ringkondade jaoks dissidendid pikka aega ainuke usaldusväärne kontakt. Kindlust lisas ka see, et sarnaselt muinsuskaitse liikumisele, oli erakond loodud täiesti eraldiseisvana nõukogude ametlikest struktuuridest. Lisaks asusid nad kiiresti toetama Eesti täielikku iseseisvumist ning olid jõuliselt vastu Nõukogude keskvalitsuse katsele panna liidumaad allkirjastama uusi liidulepinguid, kuna leidsid, et okupeeritud riik ei saa sellisele lepingule alla kirjutada ning samuti annaks see aluse lääneriikidele loobuda mittetunnustamispoliitikast.¹⁷⁶ Huvitava asjaoluna tasub märkida, et ka päris mitmed väliseestlased astusid ERSP liikmeks, tuntumatest nimedest võiks välja tuua nt Laas Leivati, Mari-Ann Rikkeni (USA) ja Hain Rebase (Rootsi).¹⁷⁷ 1989. aasta suve alguses õnnestus ERSP esimehel Lagle Parekul külastada ka Kanadat, kus eestlaskond võttis ta vastu sisuliselt rahvuskangelasena. Muuhulgas osales ta Ottawas Balti Õhtul koos oma mõttekaaslaste Juris Vidinsiga Lätist ja Bolys Gajanskasega Leedust, kus räägiti lähemalt oma tegevusest ja selle sihtidest. Parek külastas muuhulgas parlamendi istungit ning kohtus eraviisiliselt parlamendisaadikutega. Samuti andis ta intervjuu ajalehele Toronto Sun.¹⁷⁸ Sama aasta sügisel käis Torontos ka Tunne Kelam, kes pidas Eesti Majas ettekande „Eesti poliitiline olukord tänapäeva Eestis 1989“, mida esitles ametlikult EKNi esimees Laas Leivat. Ta rõhutas taas väliseestlaste rõõmuks lääneriikide panuse olulisust, tuues välja et Balti riigid vajaks väga ÜRO tunnustust ning rahvusvahelist järelevalvet, et taotleda vene vägede välja viimist.¹⁷⁹ Kui esimeses peatükis oli juttu EKN ÜRO-Aktsioonikomiteest ja nende petitsioonist ÜRO peasekretärile, siis oma abipalve esitas 1988. aasta sügisel ka ERSP,

¹⁷⁴ 100 000 dollari väärtuses varustust Tartu Ülikoolile läks tee. Meie Elu nr 43 26.10.1989, lk 1.

¹⁷⁵ Viktor Niitsoo. Müürimurdjad..., lk 51, 62.

¹⁷⁶ *Ibid*, lk 73–76.

¹⁷⁷ Välis-Eestist valitud hääleõiguslikud saadikud. Eesti Kongress. Siis ja praegu..., lk 502.

¹⁷⁸ Kanada jätkab mittetunnustamispoliitikat. Meie Elu nr 26 29.06.1989, lk 1.

¹⁷⁹ Tunne Kelam Toronto Eesti Majas. Vaba Eestlane nr 70 21.09.1989, lk 4.

milles paluti saata nii vaatlejaid kui abivägesid, et takistada nõukogude võimu repressioone eestlaste vastu, kes püüavad ise oma saatuse üle otsustada.¹⁸⁰

Päris ilma toetajateta polnud Kanada eestlaskonnas muidugi ka Rahvarinne. 1989. aasta kevadel, aasta pärast EMSSi loomist, algatati seoses Edgar Savisaare, Hardo Aasmäe ning Arvi Jüriste külaskäiguga Torontosse Eestimaa Rahvarinde Tugirühm Torontos, mida vedasid eest taas Metsaülikooli inimesed eesotsas Olev Trässi, Vello Sootsi ja Henno Sillastega.¹⁸¹ Kõnekoosolek pidi toimuma 4. mail Eesti Majas, kuid viimasel hetkel otsustas maja juhatus, et ei ole võimalik lubada kommunistliku partei liikmeid esinema eestlaste iseseisvusvõitluses nii kesksel kohal olevasse paika, mistõttu koliti üritus ümber Toronto ülikooli ruumidesse.¹⁸² Kuigi koosolekul osales paarsada huvilist, näitas puhkenud poleemika hästi, kuidas väliseestlaste jaoks oli väga raske tõsiselt võtta ja uskuda kommunistide „Saulusest Pauluseks“ muutumist. Eriti agressiivselt ründas ettevõtmist muidugi Meie Elu, kus tembeldati esinejad propagandistideks, kelle eesmärk on saada ainult väliseestlaste raha ja mitte ühelegi sisulisele küsimusele vastata. Nad läksid isegi nii kaugele, et võrdlesid koosoleku korraldajaid Johannes Varese ja Neeme Ruusiga.¹⁸³ Vaba Eestlane suhtus taas analüütilisemalt avaldades üle kahe numbriga põhjaliku kokkuvõtte olulisematest kohtumisel arutatud küsimustest ja vastustest.¹⁸⁴ Kusjuures küsimusele sellest, kuidas hinnata lääneriikide mittetunnustamispoliitikat, vastas Savisaar, kes oli muuhulgas käinud kohtumisel Kanada välisministeeriumi ametnikega, et tema arusaamise järgi ei hakka ükski Lääne suurriigi valitsus Eesti pärast oma poliitikat muutma ning seetõttu sõltub see ainult Eesti suveräänsuse reaalsusest. See vastus on tõenäoliselt võtmeks küsimusele, miks ei pidanud Rahvarinne kuigi oluliseks väliseestlaste suunda. Samas veel sama aasta jooksul jõudsid Torontosse Rahvarindest ka Marju Lauristin¹⁸⁵ ja Rein Otsason.¹⁸⁶ Rahvarinde esinemiste korraldajad ise leidsid, et on oluline kontakte luua ja püüda mõista kogu Kodu-Eesti poliitilist spektrumit, kes vähegi tahab kodueestlaste olukorra paranemise eest seista. Samuti pidasid nad silmakirjalikuks seda, et kuigi väliseestlased ise elavad

¹⁸⁰ VEMU.56.1.462. ERSP memorandum ÜRO-le olukorra kohta Eestis 17.09.1988.

¹⁸¹ Kõnekoosoleku täispikk salvestus: VEMU. EKS videokogu DVD nr 591: Rahvarinde kõnekoosolek, salvestatud 04.05.1989.

¹⁸² Tunnustus Eesti Maja juhatausele. Meie Elu nr 19 11.05.1989, lk 1.

¹⁸³ Siegfried Veidenbaum. Poliitilised sordiviljad segamini. Meie Elu nr 19 11.05.1989, lk 2.

¹⁸⁴ Arvi Tinitis. Rahvarinde kõnekoosolekult. Vaba Eestlane nr 36 11.05.1989, lk 2–3 ja Vaba Eestlane nr 37 16.05.1989, lk 4.

¹⁸⁵ Marju Lauristin Torontos. Vaba Eestlane nr 83 09.11.1989, lk 1.

¹⁸⁶ Kas kodu-Eestis kehtivad varsti kroonid? Vaba Eestlane nr 75 12.10.1989, lk 4.

demokraatlikes ühiskondades, kus poliitiline pluralism on normaalsus, siis ometi ei taha nad lubada sarnast mitmekesisust Eestile.¹⁸⁷

Vaadates kodueestlaste suhtumist väliseestlastesse, on näha, et tunded olid üsna vastastikused. Rahvarinde üks juhtfiguuridest Tiit Made heitis näiteks oma mälestustes väliseesti aktivistidele ette nii üleolevat suhtumist, agressiivsust kui nigelat Eesti olude tundmist. Tema hinnangul tõid väliseestlased küll endaga kaasa läänelikku poliitika tegemise kultuuri ja abistasid alguses Läänega suhtlemisel, kuid mõjusid tervikuna kohtlastena ega saavutanud midagi püsivat. Pagulaspoliitikute olulisemateks hindas tema ärimeeste ja teadlaste panust Eesti majanduselu korraldamisel.¹⁸⁸ Püüdes veel iseloomustada Rahvarinde toetajaskonda Kanada eestlase seas, tuleb mainida, et sinna kuulusidki just valdavalt ärianduse ja teadusega seotud inimesed, kes Rahvarinde kõrval toetasid laiemalt majanduslikke reforme Eestis sõltumata otseselt riiklikust staatusest. Nad keskendusid vähem deklaratsioonidele ja rohkem praktilistele abisammudele. Esimeses peatükis põgusalt mainitud Rein Petersoni ja Ilmar Martensi koostöös Madis Habakuke *Estonian Business Schooli* projektiga loodud Toronto-Eesti Õppesild (*Canadian-Estonian Enterprise Exchange Program*) oli heaks näiteks sellest, kuidas juba 1989. aastal asuti koolitama Eesti ettevõtete juhte kapitalismi reeglite osas, et neil oleks võimalik siseneda välisturgudele ja seal konkurentsiasu saada.¹⁸⁹ Hiljem osales Ilmar Martens Edgar Savisaare üleminekuvalitsuse ajal välisekspertides nõuandva kogu (Peaministri Majandussõprade Klubi) tegevuses, mitmekordseks ministriks sai tehnikateadlasest Arvo Niitenberg. Rahvarinnet toetas ka professor Rein Taagepera ning kuigi kohati väliseestlased ise süüdistasid teda tuulelipluses, kuna ta tegutses energiliselt kaasa peaaegu kõigis uuendusliikumistes ja võitis ka kodueestlaste usalduse,¹⁹⁰ siis tõenäoliselt on just tema kõige suurema mõjuga väliseestlane Eesti taasiseseisvumise protsessis. Oma toetuse kõigile Eesti olukorda parandavatele ettevõtmistele sõnastas ta nii: „Tuleb edasi minna sealt, kus ollakse, ka siis, kui ei oleks pidanud kunagi sinna sattuma. Mineviku ebaõiglused vajavad selgitamist, aga tulevik lähtub praegusest olukorrast“.¹⁹¹

On veel üks liikumine, millest ei saa väliseestlaste kontekstis kuidagi mööda vaadata. Selleks oli kodanike komiteede liikumine, mille kandvaks ideeks oli registreerida kõik, kes olid 17. juunil 1940 Eesti Vabariigi kodanikud ning nende järeltulijad ja moodustada neist kogu, mis

¹⁸⁷ VEMU. EKS videokogu DVD nr 152...

¹⁸⁸ Tiit Made. Ükskord niikuinii 1986–1991. Tallinn: Argo 2006, lk 278–282.

¹⁸⁹ Eestlased avavad Kanada-Eesti koostöö. Vaba Eestlane nr 42 06.06.1989, lk 1.

¹⁹⁰ Vt nt Tõnu Parming. Madissonist-Taageperast. Mõtisklusi välisvaatlejate matšist. Meie Elu nr 35 01.09.1988 nr 35, lk 2.

¹⁹¹ Rein Taagepera. Rahvuslike tegevusvõimaluste avardumisest. Aja Kiri nr 50 1988, lk 6.

saaks õiguspäraselt otsustada Eesti saatuse üle. Liikumise ametlikuks alguseks tuleks lugeda 24. veebruari 1989, kui Trivimi Velliste EMSist, Tunne Kelam ERSPst ja Avo Üprus (Eesti Kristlik Liit, EKL) lugesid ette „Deklaratsiooni Eesti Vabariigi 71. aastapäevaks“.¹⁹² Sarnaselt EMSi ja ERSPga oli tegu ettevõtmisega, mis klappis hästi väliseestlaste poliitiliste seisukohtadega ning samuti pöördui spetsiifiliselt väliseestlaste poole, et ka nemad osaleks.¹⁹³ EKN oli üks kiiremaid üleskutsele reageerijad, kes otsustas juba aprillis koos aupeakonsul Ilmar Heinsoo ja elus olevate EV Riigivolikogu liikmete Mihkel Hanseni, Eduard Riisna ja Kustav Kure nõusolekuga algatust toetada ning vastavad kohustused Kanadas enda peale võtta.¹⁹⁴ Septembris võttis ka ÜEKN vastu otsuse nimekirjade koostamisest, et osaleda Eesti Kongressi (EK) valimistel, kusjuures nõuti, et nimekirjad jääks asukohamaade keskorganisatsioonide kätte ega saadetakse Eestisse.¹⁹⁵ Kokku 500 Eesti Kongressi delegaadikohast läks väliseestlastele 35, lisaks osutusid Kodu-Eesti ringkondades valituks kolm väliseestlast. Kanadast valiti EK delegaatidegks Markus Hess, Laas Leivat, Hans Lupp, Reet Marten-Sehr, Tõnu Parming, Kristina-Reet Roman-Metsamaa, Toomas Trei ja asendusliikmetena Veljo Kalep ning Walter Pent.¹⁹⁶ Aastatel 1990–1992 koos käinud Eesti Kongress etendas ENSV Ülemnõukogu kõrval olulist vaimset rolli üleminekuperioodis, millest on pikemalt juttu järgmises peatükis. Oluline on ka see, et kui alguses oli kodanike komiteede liikumine selgelt iseseisvuse nõudjate ettevõtmine, siis lõpuks tunnistas ja osales ka Rahvarinne ning tasahilju alanud ettevõtmine sai üldrahvaliku ja poliitiliste ringkondade ülese mõõtme. Eesti Kongressi valimistel osales 557 163 kodanikku ja 34 345 kodakondsuse taotlejat.¹⁹⁷

Eelmises peatükis sai rõhutatud välisbaltlaste ulatuslikku koostööd, mis tekitab õigustatud küsimuse, kas ja kui sarnane oli välis- ja kodulätlaste ning välis- ja koduleedukate suhtlemine 1980. aastate lõpus. Nagu sissejuhatuses mainitud, on sellealane historiograafia üsna hõre, kuid teatava võrdluse tegemine lätlastega paistab siiski võimalik. 1988. aasta oktoobris toimus USAs Ameerika Läti ühingu (*American Latvian Association, ALA*) eestvedamisel Toronto OK'88 analoogne kongress arutamaks muutusi Lätis ja kuidas neile reageerida, kus jõuti sarnaste kokkulepeteni nagu Torontos. Kui eestlaste jaoks oli oluliseks ülemaailmseks kohtumiseks 1988. aasta lõpus toimunud Melbourne'i ESTO päevad, siis lätlaste sarnane suurem

¹⁹² Mait Raun. Kodanike komiteede liikumise sünnist. Tuna nr 3 1999, lk 50–52.

¹⁹³ Eesti Kristlik Liit, Eesti Muinsuskaitse Selts, ERSP. Eesti Vabariigi seaduslikele esindajaile. Eesti Vabariigi kodanikele paguluses. Meie Elu nr 15 13.04.1989, lk 1.

¹⁹⁴ Eestlaste Kesknõukogu Kanadas resolutsioon. Meie Elu nr 16 20.04.1989, lk 2.

¹⁹⁵ Algab kodanike registreerimine välismaailmas. Meie Elu nr 41 12.10.1989, lk 1.

¹⁹⁶ Välis-Eestist valitud hääleõiguslikud saadikud. Eesti Kongress. Siis ja praegu..., lk 502–503.

¹⁹⁷ Raun. Kodanike komiteede liikumise sünnist..., lk 50.

kogunemine toimus 1989. aasta mais Prantsusmaal välislätlastele ühingu Abrene kuulunud La Villaumaire'i lossis. Kui eestlaste jaoks oli Melbourne esimene laiapinnalisem kokkupuutekoht, mis vähemalt algas üsna umbusaldavas vaimus, siis Kristīne Beķere hinnangul oli Abrene kohtumine lätlastele murdepunktiks, kuna tutvumise asemel jõuti just seal sisuliste koostöökohtade arutamiseni.¹⁹⁸ Lätlasi ja eestlasi eristas leedukatest see, et nende kodumaadel oli võõramaalaste osakaal ja venestamise hirm suurem kui Leedus, kus muuhulgas olid ka kommunistliku partei eesotsas leedumeelsemad leedukad.¹⁹⁹ See tingis selle, et kui Leedus tegutses peaaesjalikult ainult Rahvarinne (*Sqjūdis*), siis Lätis kujunes Rahvarinde (*Latvijas Tautas fronte*, LTF) kõrval välja meie ERSP/EMSile analoogne Läti Rahvuslik Iseseisvusliikumine (*Latvijas Nacionālās neatkarības kustība*, LNNK), mõlemale tekkisid eestlastega analoogselt ka välislätlaste juures toetusrühmad. Samuti aitasid ka välislätlased arvestataval määral majanduslikult ning oskusteabega.²⁰⁰ Beķere on hinnanud, et vaatamata takistustele jõudsid kodu- ja välislätlased lühikese ajaga umbusust täieliku usalduse ja koostööni.²⁰¹ Kuigi kahtlemata oli 1988. aastast alanud kiire lähenemine muljetavaldav, siis päris lõpuni nõus selle väitega eestlaste kontekstis olla ei saa. Ligi viiskümmend aastat lahus veedetud aega väga erinevates kultuuriruumides avaldas pikaajalist mõju, mis pole kahte kogukonda lõpuni kõhklustest vabastanud tänaseni.

Püüdes kokku võtta poliitilisi liikumisi Eestis ja reaktsioone Kanada eestlaskonnas, jääb silma et nii Kodu-Eestis kui Välis-Eestis jaguneti kolmeks suuremaks koolkonnaks. Kodu-Eestis olid ühes äärmuses ERSP, EMS, ka EKL (n-ö Isamaarinne), kes taotlesid tingimusteta Eesti iseseisvuse taastamist õigusliku järjepidevuse alusel ning teises äärmuses vanameelsem osa kommunistlikust parteist ja peamiselt mitteeestlastest koosnev Interrinne, kes tahtsid uutmispoliitika lõpetamist ning tagasipöördumist varasema olukorra juurde. Keskele jäi uuendusmeelsem osa kommunistlikust parteist, Rahvarinne jm liikumised, mis toetasid reforme ja järk-järgulist suveräänsuse suurendamist Nõukogude Liidu koosseisus. Võrreldes Kodu-Eestiga oli Kanada eestlaskonnas skaala natuke nihkes. Ühes äärmuses olid alalhoidlikud „võitlejad“, kes jälgisid Eestis toimuvat üsna suure umbusuga, ei käinud ise Eestis ega osalenud arvestatavalt ka Kanadas toetavates tegevustes. Samuti muserdas neid narratiiv, et alles viimase paari aastaga on hakatud paguluses midagi Kodu-Eesti heaks tegema, kuna nad tundsid, et see

¹⁹⁸ Beķere. *Latvian Diaspora's involvement...*, lk 193–195.

¹⁹⁹ Deksnis. *The Baltic Diaspora and Restoration of Baltic Independence...*, lk 229.

²⁰⁰ Beķere. *Latvian Diaspora's involvement...*, lk 198.

²⁰¹ *Ibid*, lk 204.

tühistab nende raskemates poliitilistes oludes tehtud pingutusi.²⁰² Teises äärmuses olid liberaalsed ärimaailmaga seotud inimesed ja Metsülikooli ringkond, kes toetasid kõikvõimalike vahenditega Eesti olukorra parandamist ning suhtusid poolehoiuga ka Rahvarindesse. Keskele jäid n-ö mõõdukad ringkonnad, kes toetasid Eesti abistamist, kuid eelistasid usaldada peamiselt ERSPd, EMSi jt liikumisi Eestis, mis ei tegutsenud ametliku nõukogude egiidi all. Kuigi mõõdukat seltskonda oli olnud ka 1960. aastatel, kui pinged väliseesti ühiskonnas olid kõige teravamad, siis nüüd oli nende hääl kesksam ning üldiseks orientiiriks.

²⁰² Tõnu Parming. Kes on hea ja kes on halb kommunist. Meie Elu nr 20 18.05.1989, lk 1, 3.

3. Kanada ja iseseisvuse taastamine Balti riikides

3.1 Kanada reaktsioonid pöördelistele sündmustele Baltikumis

Rahvusvahelise avalikkuse teadvusesse oli Balti riikide küsimus jõudnud eeskätt seal toimunud rahumeelsete massimeeleavaldustega, nagu näiteks 23. augustil 1989 toimunud Balti kett, kuid pärast Berliini müüri langemist 1989. aasta novembris ja Saksamaa ühendamise protsessi algust pöördus ka üha rohkem sisulist tähelepanu Baltikumile. Kuigi valdavalt peeti Läänes Mihhail Gorbatšovi heaks liitlaseks, leiti ka et Balti riikide jätkuv okupeerimine on viimane II maailmasõja põhjustatud lahendamata küsimus Euroopas, mida ei saa kindlasti pidada ainult Nõukogude Liidu siseasjaks ja mis vajab rahvusvahelist tähelepanu. Nii kujunesid viimased kaks aastat Nõukogude Liidu võimu all balti rahvastele pingeliseks nii sise- kui välispoliitiliselt.

Leedu iseseisvuse taastamise deklaratsioon

1988. aastal oli Balti riikide vabaduspüüdluste eestvedajaks Eesti oma 16. novembri 1988. aasta suveräänsusdeklaratsiooniga, kuid 1990. aastal läks juhtroll Leedu kätte. See juhtus suuresti tänu sellele, et Leedu iseseisvuse taastamise liikumine oli teistest Balti riikidest vähem lõhenenud. 1990. aasta veebruaris Leedus toimunud ülemnõukogu valimistel said esimest korda kandideerida kõigi poliitiliste parteide esindajad ning valimisvõit läks ülekaalukalt *Sjūdisele*. 11. märtsil 1990 võttis ametisse asunud Leedu NSV Ülemnõukogu ükshäälselt vastu otsuse Leedu Vabariigi taastamisest õigusliku järjepidevuse alusel.²⁰³ Nõukogude keskvõim kuulutas otsuse õigustühiseks ning Leedule rakendati majanduslikud sanktsioonid. Samuti ei järgnenud leedukate nõrdimuseks kohe lääneriikide tunnustust, põhjenduseks toodi peamiselt asjaolu, et Leedul ei olnud endiselt täielikku kontrolli oma territooriumi üle.²⁰⁴

Leedu otsus pani siiski Nõukogude keskvõimu kõrval ka Lääne poliitilised ringkonnad kihama. Kanada parlamendi esindajad olid käinud veebruaris Leedus valimisi vaatlemas ning tundsid ehk seetõttu ka isiklikumat huvi küsimuse vastu. Juba 12. märtsil avaldas liberaal Jesse Flis arvamust, et Kanada peaks kohe tunnustama Leedu iseseisvust, välisminister Joe Clark leidis, et enne tuleb lahendada hulk praktilisi küsimusi.²⁰⁵ Alamkoda ise võttis samal päeval vastu erakondadeülese resolutsiooni, milles tunnustati leedukate õigust oma iseseisvuse üle otsustada.²⁰⁶ Pärast aprilli alguses toimunud järjekordset Balti õhtut moodustati alamkojas ka

²⁰³ Leedu Vabariigi seimi arhiiv. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos akto Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Loetud: <https://www.lrs.lt/datos/kovo11/signatarai/aktas.htm>, 02.05.2023.

²⁰⁴ Mati Graf. Impeeriumi lõpp..., lk 140–142.

²⁰⁵ PARL. HOC debates. 34th Parliament, 2nd session, vol 7, lk 9075–9076.

²⁰⁶ *Ibid*, lk 9088.

erakondadeülene baltlaste toetusgrupp (*Canadian Parliamentary Group for the Baltic Peoples*), mille tuumiku moodustasid algselt samad juba Baltikumi külasthanud saadikud Pauline Browes esimehena ning Jesse Flis ja Bill Blaikie aseesimeestena. Pärast Browese ministriametisse asumist 1991. aastal võttis juhirolli üle Edna Anderson.²⁰⁷

Kui Kanada parlamendi alamkoda oli pikaajase läbikäimise tõttu oma baltlastest valijatega Balti küsimuses positiivselt meelestatud, siis Kanada parlamendi senatis valitsesid teistsugused meeleolud. Seal üritas senaator Stanley Haidasz 14. märtsil alamkojaga analoogset resolutsiooni vastu võtta, kuid põrkus vastuseisuga, mis eeskätt rõhutas Gorbatšovi positiivset rolli maailma julgeolekuolukorra parandamises ning leidis, et seetõttu pole Leedu separatismi toetamine edasiviiv.²⁰⁸ Samuti leidis senaatoreid, kes sümpatiseerisid küll Kanada leedulaste kultuuripüüdlustega, aga leidsid, et sekkumine Leedu otsusesse oleks Nõukogude Liidu siseasjadega tegelemine.²⁰⁹ Oluliselt kärbitud resolutsioon, milles senat tunnistas leedukate iseseisvustatuse legitiimsust, õnnestus lõpuks vastu võtta 29. märtsil, kuid ka siis mitte ühehäälselt.²¹⁰

Kanada valitsus võttis eeskätt äraootava seisukoha edasiste arengute osas Leedus, kuid kahtlemata eelistas näha rahumeelset ja läbirääkimiste teel saavutatud iseseisvumise taastamist.²¹¹ Samas kutsus välisminister pärast Leedule kehtestatud sanktsioone välja nii nõukogude diplomaadi kui suhtles otse NSVL välisminister Eduard Ševardnadzega ja avaldas pettumust, et vastupidiselt korduvatele lubadustele olukorda Baltikumis mitte eskaleerida, on ikkagi Leedut sanktsioneerima hakatud.²¹² Tervikuna püsis Kanada valitsusel usaldus Gorbatšovi ja tema võimekusse muuta Nõukogude Liit demokraatlikumaks. Nii tõrjuti ka alamkoja etteheiteid, et Kanada valitsus laseb end lummata Nõukogude Liidu tühjadest lubadustest ning võiks selle asemel näidata piirkonnas just oma juhtimisoskuseid.²¹³

Veel üks vahejuhtum, mis ilmestab Kanada valitsuse suhteliselt ettevaatlikku positsiooni, leidis aset 1990. aasta lõpus, kui Balti riigid avaldasid tungivat soovi osaleda vaatlejastaatuses CSCE Pariisi tippkohtumisel. Juba suvel pöördus Joe Clarki poole välisminister Lennart Meri palvega

²⁰⁷ Eestlased Kanadas III..., lk 103.

²⁰⁸ PARL. Senate debates (SOC) 34th Parliament, 2nd session, vol 2. Vt nt Kanada valitsuse asejuhi William Doody sõnavõttu senatis 20.03.1990, lk 1297–1299 või senaator Hazen Argue sõnavõttu senatis 21.03.1990, lk 1350.

²⁰⁹ *Ibid*, lk 1351.

²¹⁰ *Ibid*, lk 1433–1434.

²¹¹ *Ibid*, lk 1483.

²¹² GAC. sas_19900327EP. Press Release: 1990/03/27.

²¹³ PARL.HOC debates, 34th Parliament, 2nd session, vol 9, lk 12321–12322.

toetada vaatejastaatuse andmist, millele Clark vastas, et Kanada ei pea seda kasulikuks, kuid lubas igati seista läbirääkimistel Baltikumi puudutavates küsimustes õiglase lahenduse eest.²¹⁴ Juunis pöördusid peaminister Mulroney poole ühise kirjaga Eesti Komitee esimees Tunne Kelam ja Läti Komitee esimees Aigars Jirgens, kes palusid Kanada abi Pariisis järgmistes küsimustes: baltlastele Pariisi kohtumisel osalemisloa andmise toetamine; erikomisjoni loomise nõudmine, mille ülesandeks oleks organiseerida Nõukogude armee väljaviimine Balti riikidest ja teise erikomisjoni loomise toetamine, mis aitaks vahendada iseseisvuse taastamise läbirääkimisi Nõukogude Liiduga.²¹⁵ Veel novembris pöördus Laas Leivat Balti Liidu esimehena peaminister Mulroney palvega toetada Balti riikide püüdlusi Pariisis. Ta tõi välja, et New Yorgis toimunud eelkohtumisel oli juba üheksa riiki vaatejastaatuse andmist toetanud ning esitas kuus erinevat ettepanekut, kuidas Kanada saaks tippkohtumisel Balti riike abistada, mis suuresti kattusid Kelami ja Jirgensi kirjas esitatud palvetega.²¹⁶ Kuigi konverentsil võeti vastu Pariisi harta, mis nägi ette lõhestumise ajastu lõppu Euroopas, siis Balti riikide esindajaid ei lubatud konverentsile vaateajatena ning ka algselt antud erikülalise staatus võeti neilt ära. Oma pettumust Kanada tegevusetuses avaldas Balti Liit taas kirjaga Mulroneyle, milles leiti, et Pariisis jäeti kasutamata haruldane võimalus Baltikumi olukorra lahendamiseks ning et Kanada on üle hinnanud oma mõjuvõimu Nõukogude Liiduga läbirääkimises.²¹⁷ Kuigi pettumus on arusaadav, siis siiski Kanada Pariisi sündmustes kuidagi otsustavat rolli ei mänginud.

Tervikuna ilmestavad need diplomaatilised seigad hästi seda, kuidas alamkoda oli kõige otsesemas kontaktis Balti kogukondadega ja seisis oma hääletajate huvide eest, samal ajal kui valitsustasandil ja mittevalitavas senatis keskenduti pigem Gorbatšovi ja tema reformide toetamisele. Siiski tasub märkimist, et alamkoja liikmed tunnustasid opositsiooni esindaja Bill Blaikie eestvedamisel välisminister Clarki sisuliste välispoliitiliste debattide pidamise ning alamkoja tõsiselt võtmise eest.²¹⁸ Seda, et Mulroney üks valimislubadusi oli parlamendi suurem kaasamine välispoliitikasse ja et ta seda ka oma edasises poliitilises tegevuses silmas pidas, on rõhutanud ka Roy Norton. Lisaks on ta märkinud, et parlament oli kasulikuks töövahendiks valitsusele, mille kaudu sai kanadalaste meelolusid edasi anda nii, et ei pidanud Nõukogude Liiduga ametlikke suhteid liialt lõhkuma.²¹⁹

²¹⁴ VMA 4.1.2–4. Joe Clarki kiri Lennart Merile 25.09.1990.

²¹⁵ VEMU.56.1.10.644. Tunne Kelami ja Aigars Jirgensi kiri Brian Muroneyle 30.06.1990.

²¹⁶ VMA.4.1.2–4. Laas Leivati kiri Brian Mulroneyle 14.11.1990.

²¹⁷ Väljavõtteid Balti Föderatsiooni kirjast peaminister Mulroneyle. Vaba Eestlane: 92 11.12.1990, lk 3.

²¹⁸ PARL.HOC debates, 34th Parliament, 2nd session, vol 9, lk 12100–12101.

²¹⁹ Norton. Ethnic Groups..., lk 247–248.

Kanada mõtteid Nõukogude Liidu aga ka Baltikumi tuleviku osas aitab natuke laiemalt mõista 1990. aasta juulis koostatud poliitika töödokument.²²⁰ Üldiselt leiti, et kuigi Gorbatšovi reformid on käima lükanud revolutsioonilised protsessid kogu Ida-Euroopas, ei saa nende edus kuidagi kindel olla ning järgmised viis kuni kümme aastat iseloomustab kogu piirkonda suur ebastabiilsus. Samuti oldi arvamusel, et lääneriikide tegevuse ühtsusest sõltub palju, kas ainulaadne ajaaken rahu tagamiseks Euroopas realiseerub või mitte.²²¹ Dokumendis kaardistati neli võimalikku tulevikustsenaariumi Nõukogude Liidule, millest esimene nägi ette alustatud reformide jätkumise, teine progressi jätkumise sagedate takistustega, kolmas reformide läbikukkumise ja vana korra taastumise ning neljas keskvõimu kontrolli kaotamise ning Nõukogude Liidu kokkuvarisemise (eristati veel rahumeelset ja vägivaldset lagunemist).²²² Lääneriigid eelistanuks selgelt esimest stsenaariumi ning autorid mõõnsid ka et iga järgneva stsenaariumi realiseerumisega muutuks lääneriikide koostöö ja ühtsus olulisemaks, aga järjest raskemini saavutatavaks.

Usuti, et Balti riigid ei loobuks ühelgi juhul lõpuni iseseisvustootlusest, kuid esimeses stsenaariumis jääks nad tõenäoliselt ulatusliku autonoomiaga Nõukogude Liidu osadeks. Teise stsenaariumi kohaselt ennustati, et Baltikum saavutab mingisugusel kujul iseseisvuse, aga suhe Moskvaga jääb pingeliseks. Kolmanda variandi rakendumise puhul peeti tõenäoliseks, et Lääs püüaks küll säilitada suhteid Moskvaga, aga taotleks varasemast jõulisemalt Balti riikide iseseisvumist, kuna seni oli neid tagasi hoidnud just soov mitte saboteerida Gorbatšovi reformide laiemat positiivset mõju.²²³ Põhjendades Kanada vajadust osaleda Ida-Euroopa sündmustest leidsid autorid, et Kanada on nii Euroopast kui USAst neutraalsemas positsioonis ja võiks seetõttu sobida objektiivseks lepitajaks erinevate osapoolte vahel. Olukorra lahenedamine võimaldaks Kanadal vähendada kaitsekulutusi kui pakuks ohtralt uusi potentsiaalseid kaubandussuhteid.²²⁴ Kõigi nende stsenaariumite puhul arvestati, et tulemus selgub viie kuni kümne aasta jooksul. Seda, et veidi rohkem kui aasta pärast publitseerimist realiseerub neljas stsenaarium Nõukogude Liidu suhteliselt rahumeelse lagunemisega, ei osatud ette näha. Samas sisulised mured ja argumendid on esitatud täiesti pädevalt.

²²⁰ GAC.b2345237. Canadian Institute for International Peace and Security. Working paper; no. 27: East-West relations in transition: towards a new European order 1990.

²²¹ *Ibid*, lk 12.

²²² *Ibid*, lk 5.

²²³ *Ibid*, lk 6–9.

²²⁴ *Ibid*, lk 21.

1991. aasta jaanuarikriis

Üheks läbivaks põhjuseks, miks Balti kogukondadel oli raske Läänes Baltikumi olukorrale tõsisist ja aktiivset tähelepanu tõmmata, oli suhteliselt stabiilne olukord Baltikumis. Riigid olid küll okupeeritud ja pidevalt rikuti inimõigusi, kuid akuutset konflikti, millele reageerida, ka ei olnud. See olukord muutus 11.–13. jaanuaril 1991, kui Nõukogude armee ründas Vilniuse teletorni kaitsma tulnud tsiviilelanikke ning 14 neist hukkus. Nädalapäevad hiljem kasutati sarnaselt jõudu Riias Läti siseministeeriumi juures. Kontrast hiljutiste baltlaste rahumeelsete massimeeleavaldustega ning purunenud lootus Gorbatšovi pidevatest kinnitustest, et Baltikumis mingil juhul jõudu ei kasutata, oli lääneriikidele tugevaks raputuseks.²²⁵ Tõsidust lisas laiem hirm, et Nõukogude reformid on läbi kukkumas ning ja Baltikumi sündmused märgivad pöördepunkti mõne ebasoositava stsenaariumi lahti rullumises.²²⁶ Ilmselt just neist laiematest implikatsioonidest lähtuvalt võeti küsimus kiiremas korras päevakorda vaatamata sellele, et Lääne peamine tähelepanu oli suunatud Kuveidis algavale Lahesõja Kõrbetorni operatsioonile. Kuigi Eestisse jaanuarisündmused lõpuks otseselt ei jõudnud, alustasid kõigi kolme Balti kogukonna keskorganisatsioonid Kanadas ulatuslikku kampaaniat.

Esimeseks sammuks oli kõigil Balti keskorganisatsioonidel oma nõudmiste sõnastamine Kanada valitsusele. Kui välja arvata Leedu teistest spetsiifilisem soov, et kohe tunnustataks *de facto* Leedu iseseisvust ning taastataks diplomaatilised suhted demokraatlikult valitud valitsusega,²²⁷ olid ettepanekud võrdlemisi sarnased. Majanduslikust aspektist taotlesid Balti kogukonnad Nõukogude Liidule sanktsioonide kehtestamist, kuniks nad on oma sõjaväe välja viinud ning igasuguse majandusliku abi andmise peatamist, samuti paluti Balti riikidele mõeldud abi mitte läbi Moskva kohale toimetada. Kanada poliitikutelt paluti erakorralise parlamendidebati korraldamist, Balti konsulite diplomaatilise korpuse nimekirja lisamise küsimuse lõplikku lahendamist ning vaatlejate saatmist Balti riikidesse.²²⁸ Lisaks taotleti pagulasstaatust neile noormeestele, kes on lahkunud Nõukogude Liidust, kuna ei soovi asuda sundteenistusse Nõukogude armees.²²⁹ Rahvusvahelisel tasandil taheti, et Kanada tõstataks

²²⁵ Kanada kontekstis oli Baltikumis jõu mitte kasutamine päevakorras näiteks Mulroney ja Clarki visiidi ajal Nõukogude Liitu 1989. aasta lõpus. Ülevaade kohtumise teemadest: Karl Arro. Kanada uus välispoliitika. Vaba Eestlane nr 89 30.11.1989, lk 2.

²²⁶ Falk Lange. The Baltic States and the CSCE. Journal of Baltic Studies nr 25 1994, lk 233–248, siin lk 240.

²²⁷ Vytas Cuplinskas, The Lithuanian Canadian Community (LCC) pressiteade 11.01.1991.

Loetud: <https://www.lithuanianheritage.ca/january-13/>, 10.03.2023.

²²⁸ PARL. HOC Debates, 34th Parliament, 2nd session, vol. 13, lk 17526.

²²⁹ J.R. Baltlased nõuavad sanktsioone. Vaba Eestlane nr 7 24.01.1991, lk 1.

Balti küsimuse ÜRO julgeolekunõukogus ja nõuaks CSCE erakorralise kohtumise korraldamist.²³⁰

Üheks tuntud ja varem äraproovitud meetodiks nõudmiste esitamisel olid avalikud demonstratsioonid, mis tõid endaga kaasa ka meediatähelepanu. 12. jaanuaril korraldas Leedu keskorganisatsioon meeleavalduse Ottawas Nõukogude saatkonna ees, samuti toimus meeleavaldus Toronto raekoja platsil.²³¹ Tõenäoliselt suurim demonstratsioon toimus 15. jaanuaril Torontos USA konsulaadi ees, kus osales paar tuhat baltlast ning osalesid muuhulgas ka Toronto linnavolinikud Anthony O'Donohue ja Chris Korwin-Kuczynski ning Ontario peaminister Bob Rae kaastöeline Balti küsimustes Richard Johnson. Demonstratsioonil kõnelesid kõigi kolme Balti keskorganisatsiooni juhid, samuti olid toetust avaldamas poolakate, ukrainlaste ja ungarlaste esindajad. Erinevalt tavapärasest Kanada valitsuse tähelepanu püüdmisest, oli selle meeleavalduse eesmärk paluda USA president George H. W. Bushilt rohkem abi Balti riikidele.²³² Tänavatel protestimise kõrval tegid kõik Balti keskorganisatsioonid ka üleskutseid helistada ja kirjutada oma ringkonna parlamendisaadikutele. Selle jaoks avaldati ajalehtedes nii poliitikute kontaktandmeid kui näidistekste. Taas rõhutati, et pöördujad on Kanada kodanikud ja maksumaksjad, mistõttu peab ka Balti riikide iseseisvus olema Kanada riiklikuks huviks. Samuti viidati rahvusvahelistele kokkulepetele, mida Nõukogude võimud.²³³ Samal ajal ärgitati eestlasi kirjutama Nobeli preemia komisjonile nõudmaks Gorbatšovi rahupreemia tühistamist.²³⁴ Kui palju päriselt selliseid kirju saadeti, ei ole kahjuks teada.

Avalike demonstratsioonide kõrval kasutati ära kõiki võimalusi kohtuda poliitikute ja välisministeeriumi ametnikega, et oma sõnumeid otse otsustajateni viia. Üks selline kohtumine, millest on säilinud ka kirjalik kokkuvõte, toimus 16. jaanuaril Kanada parlamendi batlaste toetusrühma liikmete ja Balti keskorganisatsioonide esindajate vahel Ottawas. Muuhulgas osales koosolekul ülevaatega olukorrast ka Kanada välisministeeriumi Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa osakonna juhataja Rodney Irwin, kelle arusaamist toimuvast hindas protokollija Illimar Altosaar silmapaistvalt põhjalikuks ja ajakohaseks. Kohtumisel arutati nõudmisi ning saadikud leidsid, et konsulite küsimuse lahendamine, majandusliku abi andmise sidumine olukorraga Baltikumis ning teema tõstatamine CSCE kohtumisel Maltal võiksid kõik olla

²³⁰ PARL. HOC Debates, 34th Parliament, 2nd session, vol. 13, lk 17527.

²³¹ Cuplinskas, LCC pressiteade 11.01.1991.

²³² A. J. Raudkivi. Baltlased demonstreerisid USA konsulaadi ees. Vaba Eestlane nr 6 22.01.1991, lk 4.

²³³ Mõjutagem Kanada välispoliitikat. Vaba Eestlane nr 5 17.01.1991, lk 3.

²³⁴ EKN' u teade. Vaba Eestlane nr 9 31.01.1991, lk 3.

saavutatavad. Samuti püüdsid baltlased taas selgitada, et Gorbatšovi maine on Nõukogude Liidus oluliselt madalam kui Läänes.²³⁵ Lisaks sisulistele koosolekutele, käisid poliitikud muidugi ka kohtumas Balti kogukondade liikmetega, näiteks osales baltlaste parlamendi toetusgrupi esinaine Pauline Browes 25. jaanuaril Eesti Majas EKNi kõnekoosolekul „Saa vabaks, Eesti“, kus ta rääkis täissaalile erinevatest tegevustest, mis nad parlamendiliikmete ja valitsusega on ära teinud.²³⁶

Valitsusest reageeris esimesena välisminister Joe Clark, kes saatis tugeva diplomaatilise signaali kutsudes välja Nõukogude Liidu suursaadiku Kanadas Richard Ovinnikovi. Ta esitas punktid, mida hiljem kordas peaminister Mulroney oma isiklikus kirjas Gorbatšovile.²³⁷ Ta mõistis hukka vägivalla kasutamise ning avaldas nõrdimust, et neile antud sõnast pole kinni peetud. Samuti manitses Clark otsima lahendusi, mis oleksid kooskõlas Helsingi lepete ja Pariisi hartaga ning Balti riikide õiguspäraste püüdlustega.²³⁸ Pärast jõu kasutamist Riias muutus avalduste toon veel tõsisemaks ning Clark teatas Kanada Nõukogude Liidule suunatud abipakettide ümbervaatamisest.²³⁹ Oma meelsust näitasid muidugi ka alamkoja saadikud. 9. jaanuaril saatsid toetusrühma liikmed Nõukogude Liidu suursaadikule Kanadas protestiavalduse²⁴⁰ ja mõned päevad hiljem, 15. jaanuaril, võeti alamkojas Clarki, Jesse Flisi ning Bill Blaikie eestvedamisel taas vastu üksmeelne erakondadeülene resolutsioon, milles mõisteti hukka jõu kasutamine, kinnitati Kanada püsivat mittetunnustamispoliitikat Baltikumi annekteerimise osas ja 1990. aasta märtsis vastu võetud resolutsiooni Balti riikide enesemääramise õiguse osas.²⁴¹

Baltlased said toetusavaldusi ka kohalikul tasandil. Näiteks Toronto linnavolikogu võttis linnavolinike Anthony O'Donohue ja Chris Korwin-Kuczynski vastu resolutsiooni, millega avaldas kaastunnet Leedu valitsusele ja rahvale, kutsus Gorbatšovi naasma demokraatlike protsesside juurde, mille eest talle Nobeli rahupreemia anti ning kuulutati 20. jaanuar Torontos leinapäevaks. Samuti nõudsid nad ÜRO julgeolekunõukogu istungi kokkukutsumist ja Toronto linna tervishoiuasutuste koostööd Leedu ühiskonna esindajatega, et aidata neile otse

²³⁵ VEMU.56.1.10.644. Illimar Altosaare kiri EKN esimehele Laas Leivatile. Meeting with Parliamentary Group for the Baltic Peoples, 16.01.91 (PGBP).

²³⁶ Huviäratav „Saa vabaks, Eesti“. Vaba Eestlane nr 9 31.01.1991, lk 4.

²³⁷ PARL. HOC debates, 34th Parliament, 2nd session, vol. 13, lk 17532.

²³⁸ GAC.sas_19910111CEP. Press release: 1991/01/11.

²³⁹ GAC.sas_19910121AEP. Press release: 1991/01/21.

²⁴⁰ *Ibid*, lk 17551.

²⁴¹ *Ibid*, lk 16984.

meditsiinivahendeid saata.²⁴² Balti ühiskondade esindajad kuulas ära ja avaldas neile poolehoidu ka Ontario provintsiavalitsuse kodakondsusminister Elaine Ziembra.²⁴³

Tõenäoliselt kõige sisukamaks kampaania väljundiks osutus 21. jaanuaril 1991 Kanada parlamendi alamkojas kolm tundi väldanud diskussioon olukorrast Balti riikides, mille pidamine oli olnud ka üks baltlaste nõudmistest.²⁴⁴ Selle protokoll pakub väärtuslikku sissevaadet mitte ainult poliitikute seisukohtadele jaanuarisündmuste osas, vaid laiemalt nende teadmiste ja hoiakute kohta Balti riikide osas. Esmalt on huvitav jälgida laiemat rahvusvahelist konteksti, millesse parlamendisaadikud Baltikumil sündmused panid. Sõnavõtjad leidsid üksmeelselt, et Iraagis toimuva kõrval on just Baltikum teine kõige põletavam tulipunkt. Nii Jesse Flis kui Alex Kindy avaldasid tõsist kahtlust, kas mitte Nõukogude võimud ei soostunud Lähis-Idas koostööd tegema just seetõttu, et juhtida rahvusvahelise avalikkuse tähelepanu Balti riikidelt eemale. Kindy läks veel sammu kaugemale tõmmates paralleeli 1956. aasta Ungari ülestõusu mahasurumisega, mis toimus samal ajal kui Lääs oli ametis Suessi kriisi lahendamisega.²⁴⁵ Bill Blaikie oli pisut ettevaatlikum selle osas, kas Nõukogude Liit just meelega olukorra tekitas, kuid nõustus kõigi eelkõnelejatega, et Iraagis toimuv kipub tõepoolest tähelepanu Baltikumilt hajutama.²⁴⁶

Arutelu teise olulisema telje kujundas sündmuste mõju Kanada ja Nõukogude Liidu suhetele. Olukord sundis verbaliseerima vastuolu, mis oli juba pikemat aega õhus olnud. Nimelt viidati korduvalt Balti riikide situatsioonile kui viimasele põhjusele, miks II maailmasõda ei saa endiselt lõppenuks lugeda; Kanada kestvale mittetunnustamispoliitikale ning Balti riikide enesemääramisõigusele.²⁴⁷ Teiselt poolt ei soovitud, nagu ka mujal Läänes, näha Nõukogude Liidu lagunemist vaatamata teatavale nõrdimusele Gorbatšovi käitumises. Parlamendiliikmed soovisid siiralt, et Nõukogude Liit istuks nii Eesti, Läti kui Leeduga laua taha ja lepiks kokku rahumeelses liidust lahkumises nii, et see oleks kooskõlas Helsingi lepete ja äsja sõlmitud Pariisi hartaga. Samas olid nad teadlikud, et Balti riigid ei taha läbirääkimistesse sellistel tingimustel astuda, kuna see tähendaks nende jaoks Nõukogude konstitutsiooni legitiimsuse tunnistamist, mis omakorda pööraks tagurpidi kogu nende poliitilise eneseteadvuse. Nad

²⁴² Ka Toronto Linnanõukogu mõistab N. Liitu hukka. *Vaba Eestlane* nr 7 24.01.1991, lk 8.

²⁴³ A. J. Raudkivi. Ontario provintsi abi Balti riikidele. *Vaba Eestlane* nr 8 29.01.1991, lk 9.

²⁴⁴ PARL. HOC debates, 34th Parliament, 2nd session, vol 13, lk 17524–17556.

²⁴⁵ *Ibid*, lk 17527.

²⁴⁶ *Ibid*, lk 17537.

²⁴⁷ *Ibid*, lk 17524, 17528, 17530.

mõistsid ka baltlaste hirmu selle osas, et ka pärast viie aasta pikkust separatsiooniperioodi vajab lõplik lahkumise lubamine Moskva heakskiitu, mille saamine ei ole kuidagi kindlustatud.²⁴⁸

Samamoodi nagu ülalviidatud poliitikadokumendis, leidsid ka parlamendisaadikud, et Kanada võiks ehk abistada läbirääkimiste vahendamisel.²⁴⁹ Päriselt pole siiski teada, et Kanada oleks astunud samme, et aidata läbirääkimistega ning isegi kui oleks, siis suure tõenäosusega poleks Nõukogude Liit mitte mingisugusel juhul lubanud, et mõni lääneriik nii otseselt oleks seotud küsimusega, mida nad ise käsitlesid ühemõtteliselt oma siseasjana. Laiemalt leiti, et Kanada võiks põhimõtteliselt abiks olla materiaalselt, moraalselt-poliitiliselt ning diplomaatiliselt. Joe Clark teatas, et 150 miljoni Kanada dollari suurune ostukrediit Nõukogude Liidule on külmutatud ning ka tehnoloogilise abi andmine peatatud. Aineliselt poolelt teati peamiselt puudu olevat meditsiinivahenditest, mida leiti, et võiks saata otse Leedule ja Lätile. Poliitilise toetuse osas arutati nii parlamendisaadikute võimalikku külaskäiku Lähti kui Rootsi eeskujul Balti informatsioonikeskuse avamist, mille osas oldi mõõdukalt positiivselt meelestatud, kuigi otseseid otsuseid vastu ei võetud.²⁵⁰ Samuti arutati Balti kogukondade soovi tõstatada küsimus ÜRO julgeolekunõukogus ja/või inimõiguste komisjonis ja kokku kutsuda CSCE erakorraline istung. ÜRO osas tegi muret Nõukogude Liidu vetoõigus, kuid leiti et küsimus võiks olla heaks võimaluseks külma sõja järgsele ÜROle näidata, et neil on mõju tegeleda küsimustega, mida riigid ihkaksid oma siseküsimusena käsitleda, kuid mis tegelikult kuuluvad selgelt rahvusvahelisse sfääri.²⁵¹ Balti küsimust arutati CSCE jaanuari lõpus alanud konverentsil Maltal Vallettas, kus Kanada koos 12 Euroopa Nõukogu riigi ja USAga kasutasid Viini CSCE konverentsil sisse viidud õigust esitada ametlik järelepärimine liikmesriigile, kus kahtlustatakse Helsingi lepete mitte järgimist.²⁵² Samal konverentsil esitasid Austria, Rootsi, Šveitsi, Soome, Ungari, Poola ja Tšehhoslovakkia esindajad ühise taotluse korraldada erakorraline istung hindamaks jaanuarisündmusi Baltikumis, kuid Nõukogude Liidu esindajate veto tõttu istungit kunagi ei toimunud, miks Kanada esindajad taotlusega ei ühinenud, pole täpselt selge.²⁵³

Lühikest kõrvalepõiget väärib ka prantsusekeelse Québeci provintsi suhtumine Baltikumi küsimustesse. Alamkojas toimunud debatil avaldas üks juhtivaid Québeci fraktsiooni (*bloc québécois*) saadikuid Louis Plamondon omalt poolt hukkamõistu Nõukogude võimude Balti riikide iseseisvuspüüdluskatsete mahasurumisele ning tõi paralleele 1970. aasta

²⁴⁸ *Ibid*, lk 17534–17536.

²⁴⁹ *Ibid*, lk 17526.

²⁵⁰ *Ibid*, lk 17530.

²⁵¹ *Ibid*, lk 17537.

²⁵² VEMU.56.1.157. Mäido Kari. ÜEKN esimees Valletta Malta EJK konverentsil. 03.02.1991.

²⁵³ Lange. The Baltic States and the CSCE..., lk 240.

oktoobrikriisiga Québecis. Ta leidis, et just seetõttu mõistavad québeclaste baltlaste olukorda eriti hästi ning samal ajal heitis ta parlamendile ette kahepalgelisust, kuna nad on tõtanud korduvalt kinnitama toetust teistele rahvustele, aga vaikisid kui Kanada valitsus ise sõjaväega Québeci olukorda lahendas.²⁵⁴ Québeci ja Baltikumi sarnasustele rõhusid piirkonna iseseisvuse taotlejad ka Gorbatšovi 1990. aasta Washingtoni tippkohtumise eel toimunud Kanada visiidi ajal. Osa ajakirjandusest pidas seda ka põhjuseks, miks Mulroney Balti küsimust piisavalt jõuliselt ei tõstatanud.²⁵⁵ Paralleelidele juhtis tähelepanu pärast Kanada tunnustust Balti riikide taasiseseisvumisele ka Québeci juhtiva opositsioonierakonna *Parti Québécois*' juht Jaques Parizeau.²⁵⁶ Ka Nõukogude võimud püüdsid aeg-ajalt selle võrdlusega Kanada võimude suid sulgeda. Kanada Balti kogukonnad aga québeclaste osas erilist kaastunnet ei tundnud ning pigem pidasid võrdlusi kohatuteks.²⁵⁷

Üldiselt olid baltlaste keskorganisatsioonid tänulikud Kanada kiire reaktsiooni eest.²⁵⁸ Vahest kõige paremini iseloomustab Balti kogukondade kampaania edu tõsiasi, et 1990. aasta detsembris Ottawas Nõukogude Liidu suursaadikuna tööd alustanud Ovinnikov pidas oma esimese pressikonverentsi just seoses Baltikumi sündmustega, kus ta püüdis väita, et juhtunut ei saa pidada kuidagi rünnakuks Balti riikide vastu, vaid tegu oli lihtsalt enesekaitsega separatistide vastu.²⁵⁹ Tervikuna on selle perioodi osas leitud, et kui veel 1980. aastate alguses mõjusid Ida-Euroopa keskorganisatsioonide esindajad sageli veidrikest antikommunistidena, siis kodumaal toimunud sündmused kinnitasid nende jutu õigsust ja see andis nende tegevusele poliitikute silmis senisest selgelt suurema usutavuse.²⁶⁰ Samal ajal tuleb tõdeda, et esialgselt jõulisest positsioonist majandusliku abi peatamisel loobus Kanada pärast juulis Londonis toimunud G7 tippkohtumist, kus lepiti kokku, et demokraatia ja turumajandusele ülemineku saavutamiseks on siiski vaja Nõukogude Liidule abi anda.²⁶¹ Vaatamata sellele, et eesmärke

²⁵⁴ PARL. HOC debates, 34th Parliament, 2nd session, vol 13, lk 17550.

²⁵⁵ Mary Williams Walsh. The soviets and the summit : Baltic Secession a Touchy Issue for Mulroney. : Canada: The prime minister must tread lightly, since he's faced with his own threat of a breakaway by Quebec. Los Angeles Times 30.05.1990.

Loetud: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-05-30-mn-259-story.html>, 06.03.2023.

²⁵⁶ Clyde H. Farnsworth. Quebec Separatist Hails Baltics' Independence. New York Times 08.09.1991, lk 14.

²⁵⁷ Vt nt Arvi Tinitis, Tõnu Parming. Intervjuu EKN esimehe Laas Leivatiga. II osa. Vaba Eestlane nr 90 05.12.1989, lk 2.

²⁵⁸ EKN' u informatsioon. Vaba Eestlane nr 10 05.02.1991, lk 3.

²⁵⁹ Nõukogude suursaadik noomib Kanadat. Vaba Eestlane nr 12 12.02.1991, lk 4.

²⁶⁰ Helen M. Morris; Vahur Made. Émigrés, dissidents and international organisations. Kogumikust The Baltic Question during the Cold War. Toim. John Hiden, Vahur Made, David J. Smith. Oxon: Routledge 2008, lk 144–155, siin lk 148.

²⁶¹ Balti A-d ja O-d. Vaba Eestlane nr 56 25.07.1991, lk 3; Londoni tippkohtumise ametlikud dokumendid kättesaadavad nt Toronto Ülikooli G7 uurimisrühma kodulehel: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1991london/index.html>, 03.05.2023.

täies ulatuses ei saavutatud, oli Balti kogukondade jaoks tegemist suurima ja kõige rohkem nii avalikku kui poliitilist tähelepanu saanud kampaaniaga, milles kasutati ulatuslikult ja osavalt kogu välisvõitluse arsenaliga aegade jooksul kogunenud meetodeid ja kontakte ning saavutati ka arvestatavaid poliitilisi tulemusi. Samuti tõid sisuliselt kõik teemat kommenteerinud parlamendisaadikud välja, et põhjus, miks kogu temaatika Kanadat ja Kanada poliitikutid nii väga kõnetab on just selles, kui aktiivsed ja suured on Balti riikide kogukonnad.

3.2 Kanada eestlaste suhestumine üleminekuperioodiga Eestis

Kui 1980. aastate lõpp kulus balti rahvastel rahvuslikule „taasärkamisele“, suurtele meeleavaldustele ja iseseisvumispüüdluste sõnastamisele, siis 1990–1991 kujunesid aastateks, mil need sihid tuli päriselt saavutatavateks tegudeks vormistada. Eelmises peatükis oli juttu eestlaste erinevatest koolkondadest ning suuresti võib öelda, et kuigi küsimused veidi teisesid, siis pinged jätkusid samades liinides. Esimeseks omamoodi mõõduvõtuks kujunesid 1990. aasta alguses toimunud nii Eesti Kongressi kui Eesti NSV Ülemnõukogu valimised. EK valimised toimusid veebruaris ning esimeseks istungjärguks koguneti märtsis. Ülemnõukogu valimised toimusid märtsis ning nende näol oli nagu Leeduski tegu esimeste valimistega nõukogude okupatsiooni ajal, kus said osaleda ka teiste poliitiliste liikumiste kandidaadid. Valimised võitis Rahvarinne ning iseseisvust pooldavaid saadikuid oli ülemnõukogus 73 (kokku 105). ERSP ja mõned teised rahvuslikud liikumised, mis mängisid prominentset rolli Eesti Kongressil, boikoteerisid valimisi tuues põhjuseks selle, et ülemnõukogu on vaatamata kõigele okupatsioonivõimu institutsioon. Rein Taagepera on samas näiteks hinnanud, et kuigi Eesti Kongress oli paremini valitud ning kodanike komiteede liikumine üks kõige suurema potentsiaaliga rahvaliidumisi üldse, siis sellega, et enne ülemnõukogu valimisi ei suudetud kuulutada ennast kõrgeima võimu kandjaks Eestis ja vastaspoole võtmeisikuid oma poolele üle tuua, kaotas kongress oma võimaluse praktiliselt Eesti tuleviku kujundamises osaleda. Samuti leidis ta, et sellega et ülemnõukogu valimistel said osaleda kõik poliitilised parteid, oli poliitiline okupatsioon Eestis lõppenud.²⁶²

Muutunud koosseisuga ülemnõukogu asus ka tõepoolest kasutama oma võimalust päriselt siduvaid muutusi ellu viia. EK seevastu oli sunnitud leppima sellega, et nende otsustel oli suuresti deklaratiivne ja mittesiduv iseloom. 30. märtsil kuulutas ülemnõukogu Nõukogude Liidu riigivõimu Eestis ebaseaduslikuks alates selle kehtestamise hetkest ja pani alguse üleminekuperioodile, mille eesmärk oli Eesti Vabariigi taastamine õigusliku järjepidevuse

²⁶² Erinevad teed Balti iseseisvusele. Vaba Eestlane nr 81 01.11.1990, lk 4.

alusel, mis pidi lõppema põhiseaduslike riigivõimuorganite moodustamisega.²⁶³ Teise olulise sammuna võeti 8. mail 1990 vastu seadus Eesti sümboolikast, millega asendati Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi nimi Eesti Vabariigiga, samuti rakendati 1938. aasta põhiseadusest sümboolikat, riigikeelt ning seadusandlust puudutavad paragrahvid.²⁶⁴ Lätis oli sarnaselt Eestile vahakord Läti Kongressi ja ülemnõukogu vahel pingeline ning kuna Läänes tegutsevad organisatsioonid toetasid pigem kongresside tegevust, siis 1990. aasta otsustele ei püütud täiesti teadlikult rahvusvahelist tunnustust otsida.

Vaatamata sellele, et ka EKN eelistas selgelt Eesti Kongressi ülemnõukogule, ei saanud nad siiski viimase tegevust täiesti eirata ega taunida, kuna uue valitsusega asus Eesti ellu viima ka iseseisvat välispoliitikat. Kuigi Eesti ei kuulutanud ennast sarnaselt Leeduga kohe iseseisvaks, siis üldiselt aktsepteerisid lääneriigid ülemnõukogu seaduslikult valitud eestlaste esindusena ning Balti riikide juhid võttis vastu isegi USA president George H. W. Bush. Kui seni olid Läänes olnud diplomaatiliste esinduste kõrval kõige olulisemateks Eesti eestkõnelejateks eestlaste keskorganisatsioonid, siis nüüd tuli kohaneda mõttega, et jäme ots liigub Kodu-Eesti kätte. Tervikuna iseloomustas üleminekuperioodi välispoliitikat suhteliselt suur killustatus, kus oma asja üritasid ajada nii kongressi liikmed kui ka ülemnõukogu ja valitsus, kus kusjuures oli ka vähemalt kolm osaliselt erinevat liini (idasuhtlusega tegeleval ministril Endel Lippmaal, välisminister Lennart Meril ja peaminister Edgar Savisaarel kõigil olid üsna erinevad nägemused) ning osaliselt ka väliseesti keskorganisatsioonid.²⁶⁵

Kuigi infovahetus Kodu-Eestiga oli 1990. aastate alguseks oluliselt kiirem ja sisutihedam kui veel mõned aastad varem, siis nõudsid kiiresti muutuvad olud taas suuremat hetkeolukorra kaardistust, mistõttu korraldati 1990. aasta oktoobris sarnane organisatsioonide kongress nagu 1988. aastal. Kongressi resolutsioonid ühtegi enneolematut otsust ei toonud, küll aga peeti vajalikuks rõhutada koostöö edendamist Kodu-Eestiga selgitamaks Eesti iseseisvuse taotlusi Lääne valitsustele. Ja kuigi avaldati toetust kõigile demokraatlikult valitud rahva esindustele, siis kriipsutati taas alla nõudmist, et Eesti iseseisvus taastataks Tartu rahulepingu alusel ning 1938. aasta põhiseaduse taaskestamisega. Samuti leiti, et tõeliselt vabad valimised saavad toimuda alles siis, kui Eesti territooriumilt on lahkunud nõukogude repressiivasutused ja armeeüksused. Kongressil tõusetus ka kaks võrdlemisi uut teemat. Üheks oli ootamatult Kodu-

²⁶³ Eesti NSV Ülemnõukogu otsus 30.03.1990. Publitseeritud kogumikus Vundamendi taastamine iseseisvale riigile. Koost. Heino Kostabi. Tartu 2012, lk 67. Loetud: <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:115663>, 02.05.2023.

²⁶⁴ Riigi Teataja. Seadus Eesti sümboolikast. 08.05.1990.

²⁶⁵ Paavo Palk. Eesti taasiseseisvumine ja rahvusvahelised suhted. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool 1997, lk 108–114.

Eestist suurenenud immigratsioonilaine Kanadasse ja sellega toimetulek, mille puhul leiti, et kõige olulisem on abistada neid, kes on lahkunud sellepärast, et mitte teenida nõukogude armees.²⁶⁶ Teiseks arutati murekohana Kanada eestlaskonna kultuuri- ja ühiselu kestmist olukorras, kus suur osa vabast materiaalsest ressursist on suunatud kodumaa toetamiseks ja leiti, et tähelepanelikumalt peab suhtuma sellesse, et ka oma kogukonna jätkusuutlikkust tagada.²⁶⁷

Üks protsess, mille käigus joonistusid hästi välja erinevate koolkondade pinged, oli 1991. aasta 3. märtsil toimunud referendum, kus kõigilt Eesti elanikelt küsiti „Kas teie tahate Eesti Vabariigi iseseisvuse ja sõltumatuse taastamist?“²⁶⁸ Referendumi taustaks oli laiemalt Nõukogude Liidu uue liidulepingu läbirääkimised, mida üritati Balti riikidele iseseisvumise läbirääkimiste asemel peale suruda ning kitsamalt Moskva otsus korraldada 17. märtsil üleliiduline referendum kinnitamaks, et liidumaad tahavad jääda Nõukogude Liidu koosseisu. Moskva korraldatava referendumi õnnestumise piirmääraks oli ette nähtud ainult 50%, mis põhjustas eriti eestlastes ja lätlastes tõsist hirmu tulemuste ees, kuna mõlema territooriumil elas arvestatav hulk nõukogudemeelseid sisserännanuid. Oma referendumi korraldamisele olid kategooriliselt vastu Eesti Kongress ja selle täidesaatev organ Eesti Komitee põhjendades oma vastuseisu sellega, et okupeeritud riigi territooriumil on igasuguste referendumite läbiviimine õigustühine ning viivitamatult on vaja alustada läbirääkimisi nõukogude keskvõimuga Eesti iseseisvuse taastamiseks.²⁶⁹ Lõpuks otsustas Eesti Komitee siiski boikotist loobuda kartuses, et see võiks tugevdada okupatsioonivõimu positsiooni.²⁷⁰ Kokkuvõttes osales Eesti kohalike võimude poolt korraldatud referendumul veidi üle 80% hääleõiguslikest Eesti elanikest ning 77% neist olid iseseisvumise poolt.²⁷¹ Moskva korraldatud referendumul Eesti ametlikult ei osalenud, kuigi armee baasides, üleliidulise alluvusega tehastes ja osades linnades olid punktid avatud. Kuigi Gorbatšov kuulutas Balti riikide oma referendumid õigustühiseks, jõuti märtsi lõpus pärast pikka venimist siiski läbirääkimiste konsultatsioonideni.²⁷²

Referendumi ümber toimuvat debatti jälgisid tähelepanelikult ka väliseesti organisatsioonid ning tõenäoliselt oli tegu ühega vähestest olukordadest, kus just nemad üritasid kahte kodueesti

²⁶⁶ Eestlastest Nõukogude armees ja muuhulgas 1980. aastate lõpus tekkinud liikumisest Genf-49, millega kutsuti üles keelduma nõukogude armees teenimisest on pikemalt kirjutanud nt Kristjan Luts. Eestlased Nõukogude armees 1968–1991. Ajalooline Ajakiri nr 1/2 2009, lk 253–280.

²⁶⁷ Suurkongress Torontos. Vaba Eestlane nr 81 01.11.1990, lk 1–2.

²⁶⁸ ETA. Referendum 3. märtsil. Vaba Eestlane nr 10 05.02.1991, lk 1.

²⁶⁹ Neeme Raud (Eesti Raadio uudistetoimetuse vahendusel). Viimaseid uudiseid Eestist. Vaba Eestlane nr 11 07.02.1991, lk 3.

²⁷⁰ Eesti Komitee võttis oma boikotiotsuse tagasi. Vaba Eestlane nr 12 12.02.1991, lk 1.

²⁷¹ Heikki H. Tann. Eesti rahvas ütles oma tahte – ja see on iseseisvus! Vaba Eestlane nr 19 07.03.1991, lk 2.

²⁷² Toomas Liiva. Lennart Meri kõnekoosolek. Vaba Eestlane nr 27 09.04.1991, lk 2,8.

leeri lepitada. Üldiselt leiti, et referendumit ei saa hästi heaks kiita samadel põhjustel, mis Eesti Komitee välja tõi. Lisaks ärritas neid tõsiasi, et hääleõigus oli antud kõigile Eestis elavatele inimestele, väliseestlased aga olid täiesti kõrvale jäetud. EKN pidas vajalikuks kinnitada, et kui ka referendum peaks läbi kukkuma ei kavatse nad sellepärast jätta iseseisvuse taastamise eest seismist.²⁷³ Samas leidsid nad, et kahtlemata on referendumist moraalitum okupatsioon ja kuna näiteks Euroopa Majandusühenduse riigid on ettevõtmist juba tervitanud, siis targem oleks ikkagi osaleda ja veel kord oma kindel jah-sõna öelda ning mitte saata väljaspoole segaseid sõnumeid. Samuti rõhutasid nad, et leedukatele ei heitnud mitte ükski välisriik sarnase küsitluse läbiviimist ette.²⁷⁴

Siiski ei pääsenud Kanada eestlased ka omavahelistest vastuoludest. Üleminekuaja põhiliseks kriitika teljeks kujunes Rahvarinde toetajate ja liberaalsemalt mõtlejate etteheide, et EKN on muutunud rohkem ERSP Kanada haruks kui objektiivseks Eesti huvide kaitsjaks. Ühtlasi moodustasid nad eraldi ühingu Põhja-Ameerika Eestlaste Demokraatlik Foorum Altera, mille eesmärgiks seadsid Kodu-Eesti poliitika kajastamise kogu tema ulatuses (sellele viitas ka ühingu nimi Altera, mis pärineb ladinakeelsest sententsist *audiatur et altera pars* ehk kuula ära ka teine pool). Kartusest, et ka EKN plaanib referendumit boikoteerimisega kaasa minna, sündis Altera esimene aktsioon, milleks oli 130 allkirjaga avaldus näitamaks, et kõik Kanada väliseestlased ei mõtle samamoodi.²⁷⁵

Eriti teravaks kujunes kahe organisatsiooni vastuolo EKNi 1991. aasta võidupüha läkituse peale, milles kiideti Eesti Kongressi aatelise panuse eest üleminekuaega ning pagulaseestlasi pikaajase tegevuse eest. Samal ajal heideti valitsusele ette okupatsiooni lõppenuks kuulutamist ja valmisolekut teha kompromisse Tartu rahulepinguga sõlmitud piiri osas.²⁷⁶ Altera avaldas napi aga sarkastilise kommentaari: „Me ei nõustu eelneva deklaratsiooniga. Tunnustame kodueestlaste aastakümnete jooksul tehtut. Avaldame kaastunnet neile väliseestlastele, kes ei ole seda veel mõistnud.“²⁷⁷ Nad leidsid, et EKN omistab kodueestlastele väiteid, mida nemad pole esitanud ja siis ründavad oma väiteid. Samuti olid nad arvamusel, et kuigi väliseestlased on

²⁷³ Eestlaste Kesknõukogu Kanadas seisukoht referendumite küsimuses. Vaba Eestlane nr 15 21.02.1991, lk 3.

²⁷⁴ Toomas Liiva. Üleskutsed Eesti Ülemnõukogule, EV peaministrile ja Eesti Kongressile. Vaba Eestlane nr 12 12.02.1991, lk 4.

²⁷⁵ Toomas Liiva. EKNi koosolek. Vaba Eestlane nr 34 02.05.1991, lk 1, 3.

²⁷⁶ Eestlaste Kesknõukogu Kanadas võidupüha läkitus eestlaskonnale. Vaba Eestlane nr 48 25.06.1991, lk 3.

²⁷⁷ Põhja-Ameerika Eestlaste Demokraatlik Foorum „Altera“ 20.06.1991 Torontos. Vaba Eestlane nr 48 25.06.1991, lk 3.

palju pingutanud, on siiski rahvusvahelise tähelepanu toonud Balti küsimusele just kodumaal viibijad ise ja praeguste juhtivoliitikute eiramine on mõttetu ja solvav.²⁷⁸

Distantsilt hinnates ei olnud EKN (ja eriti selle juhatus, mida Altera peamiselt ründas) küll nii radikaalne, kui Altera seda paista lasi, kuid selge on see, et erilist sümpaatiat nende seltskondade vahel ei olnud. Samas tuleb ka arvesse võtta nende erinevat positsiooni Kanada eestlaste ühiskonnas. EKN oli ikkagi valimiste teel moodustatud esindusorganisatsioon, mis pidi püüdma arvestada n-ö keskmise arvamusega. Samuti oli neil pikk traditsioon välisvõitluses ja pikalt settinud seisukohad. Altera seevastu sai nii positiivses kui negatiivses mõttes olla sõnakam ja dünaamilisem. Igatahes jõudsid eestlaste omavahelised vastuolud ka Kodu-Eestisse ning olgu siinkohal kokkuvõtlikult ära toodud üks seda hästi iseloomustav kirjavahetus. 1991. aasta märtsi lõpus viibisid USAs visiidil nii ülemnõukogu presiidiumi esimees Arnold Rüütel kui välisminister Lennart Meri, kes tagasiteel peatusid ka Kanadas, kus neid võtsid vastu nii EKNi esindaja, Altera esindaja kui aupeakonsul Ilmar Heinsoo. Kui alguses pidi ametliku visiidi Kanadas ette võtma ka Rüütel, siis lõpuks peatus tema ainult lennujaamas ning Torontot ja Ottawat külastas Meri üksi.²⁷⁹

Pärast visiiti kirjutas Altera komitee liige Lembit Soots Meri nõunikule Arvi Jüristele kirja, kus väitis, et EKN suhtub vaenulikult Eesti valitsusesse ning kannab neid meeleolusid edasi ka Kanada valitsusele. Tema peamiseks mureks oli parasjagu arutluse all olev Balti infobüroo loomine Kanadas ning ta leidis, et kui seal jääks Eesti osa eest vastutavaks EKN võiks see Eesti välispoliitikale tõsist kahju teha.²⁸⁰ Põhja-Ameerika visiidilt naasnud Meri kirjutas omakorda oma võõrustajatele, kus ta nõustus, et infobüroo Eesti osa peaks juhtima Eesti välisministeeriumist lähetatud inimene, kellel pole erakondlikke sidemeid ning avaldas lootust, et EKNi ja Altera ühine vastuvõtt talle Torontos võiks olla suunaks ühise eesmärgi nimel vägikaika matmisele.²⁸¹ Eraldi kirjutas ta Ilmar Heinsoole palvega, et tema aitaks tekkinud lõhesid nii väliseestlaste endi kui välis- ja kodueestlaste vahel siluda, et need ei saaks takistuseks iseseisvuse taastamise eesmärgi elluviimisel.²⁸² Sellega näitas ta, et pidas Heinsood juba sisuliselt ka Eesti poolt vaadates sobivaks diplomaatiliseks esindajaks.

²⁷⁸ Neeme Raua intervjuu Henno Sillaste ja Arvo Niitenbergiga. Altera ei taha tüli, vaid selgust. Vaba Eestlane nr 56 25.07.1991, lk 3.

²⁷⁹ Konservatiivsemates Kanadas eestlastes tekitas Merigi vastu võtmine ebamugavust, kuid mõtte vastu Rüütli ametlikust vastu võtmisest protestiti eriti valjuhäälselt. Vt nt Veljo Kalep. Avaldus Kanada Eesti ajalehtedele. Vaba Eestlane nr 27 09.04.1991, lk 2.

²⁸⁰ VMA.4.1.2–4. Lembit Sootsi kiri Arvi Jüristele 04.04.1991.

²⁸¹ VMA.4.1.2–4. Lennart Meri kiri Laas Leivatile 15.04.1991 ja Laas Leivati kiri Henno Sillastele 15.04.1991.

²⁸² VMA.4.1.2–4. Lennart Meri kiri Ilmar Heinsoole 15.04.1991.

3.3 Kanada tunnustab Balti riikide taasiseseisvumist

Vaatamata sellele, et lääneriigid olid suuresti ühel nõul, et Balti riikidel on Nõukogude Liidu koosseisus teistest erinev õiguslik staatus, ei kiirustanud keegi nende lõplikku lahkumist liidust tagant kiirustama ning soositi selgelt rahulike läbirääkimiste teel saavutatavaid lahendusi. Peamiselt oli selle taga muidugi mure Nõukogude Liidu võimaliku lagunemise osas, mis võinuks kaasa tuua nii katastroofe (peamiselt kardeti tuumarelvade sattumist ebastabiilsete riikide kätte) aga ka hulga uusi ebakindlaid riike, mille jalgele aitamist peeti liiga keeruliseks ülesandeks.²⁸³ Mõtestades oma võimalusi olukorra parendamisesse panustada, jõudsid Kanada parlamendisaadikud oma keskmise mõjuga riigi retoorikast kantud järeldustele. Üldiselt leiti, et Kanada peab piirkonnas seisma jõukuse kasvu, demokraatia, inimõiguste ja keskkonnakaitsega seotud teemade eest. Samas mõisteti, et kuigi Kanada saab saata jõulisi sõnumeid, siis jõudude tasakaalu loomises ei ole neil siiski võimalik üksi suurt midagi ära teha. Selles osas lootsid nad eeskätt G7 riikide koostööle. Samal ajal mööndi, et on üksjagu väiksemaid asju, millega Kanada saab panustada ning selles osas tuleb paika panna selged strateegiad ja prioriteedid. Parlamendisaadikute hinnangul oli vajalik Venemaa kõrval kõige rohkem abi anda Ukrainale ja Baltikumile, kuna nende piirkondadega on kanadalastel kõige ulatuslikumad ajaloolised sidemed.²⁸⁴

Ajalooliste sidemete all peeti mõistagi silmas Baltikumist ja Ukrainast pärit arvestatava suurusega kogukondi. Kuigi okupatsiooni ajal ja eriti „laulva revolutsiooni“ aastatel oli korduvalt kahtluse alla seatud, kas mittetunnustamispoliitika taotlemisest kramplikult kinni hoidmine on ikkagi põhjendatud, siis taasiseseisvumise järgselt tuleb nentida, et järjepideva poliitika ajamine tasus ennast ära. Valitsenud meeleolusid on tabavalt kirjeldanud Carletoni ülikooli politoloog Joan DeBardeleben, kes seadis kahtluse alla mitmete endiste liidumaade iseseisvuspüüdluste tõsiseltvõetavuse ja võimekuse iseseivate riikidena toimida. Samas Balti riikide kohta tal sellised kõhklused puudusid ning ta rõhutas nende soovi usutavust viidates just sellele, et baltlased olid Nõukogude võimu ebaõigluse vastu protestinud sisuliselt MRP salaprotokolli sõlmimise hetkest peale.²⁸⁵ Samalaadsel seisukohal on ka Oxfordi ülikooli vanemteadur Alex Pravda, kelle hinnangul tegi mittetunnustamispoliitika Baltikumist

²⁸³ PARL. 34-3 E93 A12. Strategic Choices: Canadian Policy Toward the New Republics of the Former Soviet Union 1992, lk ix.

²⁸⁴ *Ibid*, lk 5.

²⁸⁵ GAC.b2132321_022. Joan DeBardeleben. Madly off in all directions. The dark side of the USSR's independence bandwagon. Canadian Institute for International Peace and Security no 4, Winter 1991/1992, lk 2–5, siin lk 2.

omamoodi kvaasi Ida-Euroopa, mistõttu võeti nende Nõukogude Liidust lahkumist õigluse jalule seadmisenä ning oluliselt valutumalt, kui kogu liidu enda lagunemist.²⁸⁶

Kui veel 1990. aastate alguses räägiti Balti riikide iseseisvuse taastamisest parimal juhul viie aasta kontekstis, siis augustis toimunud „impeeriumimeelsete“ riigipöördekatse muutis poliitilist olukorda nii drastiliselt, et 20. augustil võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu otsuse Eesti riiklikust iseseisvusest, milles sedastati, et riigipööre Nõukogude Liidus seab ohtu Eesti demokraatlikud protsessid ning teeb võimatuks riikliku iseseisvuse taastamise NSVLiga kahepoolsete läbirääkimiste teel, mistõttu kinnitab ülemkogu Eesti riiklikku iseseisvust ja taotleb Eesti Vabariigi diplomaatiliste suhete taastamist.²⁸⁷ Esimese riigina teatas Eesti, Läti ja Leeduga diplomaatiliste suhete taastamisest ja sellega iseseisvuse tunnustamisest Island 22. augustil. Suuremale osale lääneriikidest andis tunnustamiseks tõuke Boriss Jeltsin, kes oma 24. augustil allkirjastatud ukaasidega tunnustas Vene NSFV nimel nii Eesti kui Läti iseseisvust ning kutsus ka teisi maailma riike sama tegema. Kuna Venemaa ei olnud sel hetkel iseseisev, võib vaielda ukaaside juriidilise korrektsuse üle, kuid poliitiliselt oli neil kahtlemata suur kaal, sest enam ei jäädud ootama Nõukogude Liidu ametlikku tunnustust.²⁸⁸ Esimese Kanada valitsuse liikmena kommenteeris Balti riikide taasiseseisvumise otsuseid 23. augustil 1991 välisminister Barbara McDougall, kes oli parasjagu visiidil Tšehhi ja Slovakkia presidendi Václav Haveli juurde. Ka tema rõhutas Kanada järjepidevat mittetunnustamispoliitikat Baltikumi annekteerimise osas ning nimetas Balti riikide inimeste julgust ja pühendumust demokraatiale üheks olulisemaks komponendiks putši ebaõnnestumises.²⁸⁹

Ametliku kinnituse kõigi kolme Balti riigi taasiseseisvumise tunnustamisele ja diplomaatiliste suhete taastamisele andis peaminister Brian Mulroney mõned päevad hiljem 26. augustil 1991.²⁹⁰ Ta valis uudise teatamiseks kohaks ühise pressikonverentsi USA presidendi George H. W. Bushiga, kus ta võttis küsimuse oma esimese teemana ette.²⁹¹ Kusjuures 21. augustil oli kirja teel Mulroney poole pöördunud ka Eesti välisminister Lennart Meri palvega tunnustada Eesti taasiseseisvumist.²⁹² Kanada eestlased pidasid pressikonverentsi triumfiks. Kuna Bush

²⁸⁶ Alex Pravda. *The Collapse of the Soviet Union 1990–1991*. Kogumikust *The Cambridge History of the Cold War III: Endings*. Toim. Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press 2010, lk 356–377, siin lk 366–367.

²⁸⁷ Riigi Teataja 1991 nr 25 art 312. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti riiklikust iseseisvusest.

²⁸⁸ Graf. Impeeriumi lõpp..., lk 356–358.

²⁸⁹ GAC. sas_19910823EP. Press Release: 1991/08/23.

²⁹⁰ Kanadaga samal päeval tunnustasid Eesti Vabariiki Bulgaaria, Malta, Poola, Rumeenia, San Marino (ja Ukraina NSV). Vt Graf. Impeeriumi lõpp..., lk 362.

²⁹¹ Pressikonverents toimus George H. W. Bushi suveresidentsis Kennebunkportis Walker's Pointis, täispikkuses teleülekanne: <https://www.c-span.org/video/?20880-1/us-canada-joint-news-conference>, 20.07.2022.

²⁹² VMA.4.1.2–4. Lennart Meri kiri Brian Mulroneyle 21.08.1991.

venitas Balti riikide taasiseseisvumise tunnustamisega, oli Mulroney kiire seisukohavõtt neile oluliseks moraalseks võiduks ja andis kindlustunde, et pingutused on vilja kandnud.²⁹³ Vastates reporterite küsimusele, miks Kanada sama agaralt ei toeta Ukraina ja Valgevene iseseisvust, tõi Mulroney välja Balti riikide illegaalse annekteerimise ning Kanada järjepideva mittetunnustamispoliitika. Laiemalt on oluline, et tänu mittetunnustamispoliitikale taastasid suurem osa riike diplomaatilised suhted Balti riikidega ja näitasid sellega, et tunnustavad Eestit, Lätit ja Leedut 1918. aastal loodud riikide õigusjärglastena.²⁹⁴

Kanada tunnustust Balti riikide taasiseseisvumisele asus ellu viima pikaajaline Kanada baltlaste toetaja; tööstuse, teaduse, tehnoloogia ja väliskaubanduse minister Michael Wilson, kes tegi ametliku visiidi Tallinnasse, Riiga ja Vilniusesse 2.–4. septembril. Wilsoniga olid kaasas Rodney Irwin, Kesk- ja Ida-Euroopa rakkerühma juht Paul Frazer ja kõigi baltlaste kogukondade esindajad. Tallinnas viibis delegatsioon 4. septembril ning kohtuti majandusminister Jaak Leimanni ja majandusministeeriumi väliskaubanduse osakonna juhata Mehil Pilvega; välisminister Lennart Meriga, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütliga ning peaminister Edgar Savisaarega.²⁹⁵ Muuhulgas sõlmiti visiidi käigus kõigis kolmes riigis teineteisemõistmise memorandumid, milles deklareeriti vastastikust nõusolekut sõlmida täiemõõdulised diplomaatilised suhted; lubati alustada esimesel võimalusel suursaadikute ja suursaatkondade akrediteerimisega seotud küsimuste lahendamise ja arutada Kanada toetust Balti riikide ÜRO liikmeks astumisel. Eesti poolt allkirjastas memorandumid Toompea lossi Valges saalis toimunud pressikonverentsil Jaak Leimann.²⁹⁶ Wilson leidis, et Kanada saaks kõige rohkem kasu olla tehnoloogia, kaubanduse, investeringute ja majandusliku koostöö abiga, samuti märkis ta ära Kanada tihedad kultuurilised sidemed piirkonnaga.²⁹⁷ Välisministriga toimunud kohtumise käigus teatas Meri oma kavatsusest nimetada Ilmar Heinsoo Eesti Vabariigi aupeakonsuliks Kanadas.²⁹⁸

3. septembril tegi Kanada oma Moskva suursaatkonna kaudu ametliku ettepaneku nimetada suursaadikuks Eestisse Kanada suursaadik Soomes, Mary Elizabeth Vandenhoff.²⁹⁹ Mõned

²⁹³ VEMU. EKS videokogu DVD nr 301. Vestlus: Laas Leivat, Priit Aruvald. Eestlaste Kesknõukogu Kanadas. Salvestatud 10.04.1994.

²⁹⁴ Graf. Impeeriumi lõpp..., lk 379.

²⁹⁵ VMA.4.1.2–4. Robert Toddi kiri Toivo Kloorile 28.08.1991.

²⁹⁶ VEMU.56.1.212. Michael Wilsoni poolt üle antud koopia Eesti Vabariigi ja Kanada valitsuse vahel sõlmitud memorandumist.

²⁹⁷ GAC.sas_19910829AEP. Press Release: 1991/08/29.

²⁹⁸ Laas Leivat *et al.* Vaade väljast – mittetunnustamisest koostööni. Kogumikust Teine tulemine II: Välisministeeriumi taasloomise lugu. Koost. Eeva Eek-Pajuste. Tallinn: Välisministeerium 2008, lk 25–40, siin lk 28.

²⁹⁹ VMA.4.1.2–4. Kanada suursaatkonna Moskvas noot nr 1450 Eesti Vabariigi välisministeeriumile 03.09.1991.

päevad hiljem, 6. septembril teatas välisminister McDougall ametlikult Kanada suursaadiku Rootsist Michael Philipsi määramisest ka Kanada suursaadikuks Lätis ja Leedus ning suursaadiku Soomes Vandenhoffi määramisest suursaadikuks Eestis.³⁰⁰ Oma volikirjad andis Vandenhoff Arnold Rüütlile üle 26. septembri hommikul Kadrioru lossis³⁰¹ ning esimesele ametlikule visiidile Eestisse tuli ta 3.–4. oktoobril koos Rodney Irwini juhitud delegatsiooniga Kanada välisministeeriumist, mille raames kohtuti nii Edgar Savisaare ja Jaak Leimanniga kui tööstus- ja energeetikaminister Jaak Tamme ning välisministeeriumi kantsleri Rein Müllersoniga.³⁰² Veel 1991. aasta sees jõudis McDougall teatada Kanada saatkonna esinduste avamisest Tallinnas ja Riias. Samuti teatati 14 koostööprojektiga alustamisest, mis tõukusid Mulroney 1991. juulis toimunud G7 konverentsil antud lubadusest peamiselt tehnoloogialasele abile.³⁰³

Kanada välisministeeriumile esitati ettepanek määrata Ilmar Heinsoo Eesti Vabariigi aupeakonsuliks 12. septembril, tema vastutuspiirkondadeks määrati Ontario, Manitoba ja Saskatchewan provintsid.³⁰⁴ Sellega sai lõpuks lahenduse aastakümneid väldanud ebaselgus aupeakonsulite staatuse osas. Veebruaris 1992 järgnes noot ettepanekuga määrata Eesti aukonsuliks Québeci piirkonnas John (süd Jaan) Kiis,³⁰⁵ samuti arutati võimalust nimetada aukonsul Briti Kolumbia provintsi.³⁰⁶ Viisade väljastamine ja teised konsulaartoimingud suurendasid oluliselt aupeakonsulaadi töökoormust, kuid kuna välisministeeriumi eelarves polnud toetamiseks ressursse, panid kohalikud eestlased ise konsulaadi toimimisele majanduslikult õla alla.³⁰⁷ Esimese suursaadiku määras Eesti Kanadasse alles 1993. aastal ja selleks sai Eesti suursaadik USAs Toomas Hendrik Ilves. Konsulaadi ülekoormatuse, aga ka Eesti eesmärgi pärast saada NATO liikmeks, tõusetus 1990. aastate teisel poolel siiski päevakorda ka Ottawasse suursaatkonna loomine. Sellekohane otsus tehti 1999. aastal³⁰⁸ ning saatkond alustas tööd 2001. aasta alguses. Eraldi suursaadikut siiski Kanadasse ei määratud, saatkonna tegevust juhtis ajutine asjur.³⁰⁹

³⁰⁰ GAC.sas_19910906EP. Press Release: 1991/09/06.

³⁰¹ VMA.4.1.2–4. EV välisministeeriumi noot Kanada suursaatkonnale Helsingis 24.09.1991.

³⁰² VMA.4.1.2–4. Mary E. Vandenhoffi kiri Kalle Ott'ile 01.10.1991.

³⁰³ GAC.sas_19911213AEP. Press Release: 1991/12/13.

³⁰⁴ VMA.4.1.2–4. Eesti Välisministeeriumi noot Kanada välisministeeriumile 12.09.1991.

³⁰⁵ VMA.4.1.2–4. Eesti Välisministeeriumi noot 011-67 Kanada välisministeeriumile. 10.02.1992.

³⁰⁶ VMA.4.1.2–4. Ilmar Heinsoo kiri Lennart Merile 17.01.1992.

³⁰⁷ VMA.4.1.2–4. Ilmar Heinsoo kiri Veiko Jürissonile 31.12.1991.

³⁰⁸ Riigi Teataja II 1999 nr 3 art 16. Vabariigi Valitsuse korraldus 09.02.1999. Eesti Vabariigi diplomaatiliste esinduste asutamine Kanadas ja Ungari Vabariigis.

³⁰⁹ Sulev Roostar. Eesti suursaatkonna asutamine Kanadas. Kogumikust Teine Tulemine..., lk 171–177, siin lk 172.

Kui teiste endiste liidumaade murepunktide osas usuti Balti riigid olevat selgelt paremas või edumeelsemas positsioonis, siis rahvusvähemuste õiguste küsimus tekitas kanadalastes sügavat muret. DeBardeleben näiteks leidis, et rahvusvähemuste diskrimineerimine võib diskrediteerida kogu demokraatlike institutsioonide loomise ja ülesehitamise protsessi.³¹⁰ Kanada parlamendi välissuhete ja rahvusvahelise kaubanduse komisjoni liikmed nägid suurima probleemina Eesti ja Läti kavandatavaid kodakondsuse seaduseid, mille siht oli jätta suur osa muulasi kodakondsuseta.³¹¹ Põhimõttelise multikultuursust toetava riigina oli kanadalaste jaoks keeruline mõista, miks eestlased ja lätlased tahavad astuda ise samasse rolli, mille vastu nad nii pikalt olid võidelnud. Nende selge soovitus oma valitsusele oli olukorda hoolikalt jälgida ning seista hea selle eest, et rahvusvähemused ei langeks süstemaatilise diskrimineerimise alla. Samuti leidsid nad, et kui Balti riikide valitsused ei nõustu vajalike muudatuste tegemisega, tuleks lõpetada kogu majandusabi andmine.³¹² Tegelikult selliste ähvarduste täideviimiseni ei jõutud, küll aga oli rahvusvähemuste olukord Eestis, Lätis ja Leedus 1990. aastate alguses tervikuna kõrgendatud rahvusvahelise tähelepanu all. Lääne valitsuste ja organisatsioonide siira mure kõrval püüdis Venemaa olukorda enda kasuks ära kasutada kujutades Balti riike vihaste marurahvuslastena, kes venelaste õiguseid rikuvad. Soov liituda rahvusvaheliste organisatsioonidega sundis siiski Balti riigid kiiresti seadusandluse ja reeglid rahvusvaheliste normidega kooskõlla viima.³¹³

Kokkuvõtteks on paslik meenutada 23. oktoobril 1991 toimunud 19. Balti õhtut, mis kulus tähistamise tähe all. Korraldajate hinnangul oli kohal rekordiline arv osalejaid, õhtust võtsid osa 20 riigi diplomaatilised esindajad. Samuti osales ligi 80 parlamendi liiget, nende seas ka senaator Stanley Haidasz, kes oli olnud 1973. aastal toimunud esimese Balti õhtu käendajaks, ning valitsuskabineti liikmed Doug Lewis, Shirley Martin, Pauline Browes, Mary Collins ja Michael Wilson. Ürituse raames toimus ka Balti keskorganisatsioonide juhtide ja aupeakonsulite kohtumine Rodney Irwiniga, kes edastas oma tervitused taasiseseisvumise üle ning andis ülevaate diplomaatiliste suhete sisse seadmise olukorrast.³¹⁴ Eesti iseseisvuse taastamisega sai Kanada eestlaskonna peamine poliitiline eesmärk täidetud ja suhete raskuskese liikus diplomaatilistesse kanalitesse. Siiski on jätkanud Kanada eestlased oma aktiivset panust Eesti ja eestlaste olukorra selgitamiseks, see aga vääraks omaette uurimust.

³¹⁰ DeBardeleben. Madly off in all directions..., lk 2–3.

³¹¹ PARL. 34-3 E93 A12. Strategic Choices..., lk 26.

³¹² *Ibid*, lk 32.

³¹³ Andrus Park. Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. Europe-Asia Studies nr 46/1 1994, lk 69–87.

³¹⁴ VEMU.56.1.212. XIX Balti õhtu. 23. oktoober 1991. Priit Aruvalla kokkuvõtte üritustest.

Kokkuvõte

Tihedam seos Kanada ja eestlaste vahel tekkis pärast teist maailmasõda, kui Kanada võttis vastu umbes 13 000 eestlast, kes olid sõja ja nõukogude okupatsiooni eest Eestist põgenenud. Kanadast kujunes Rootsi ja USA kõrval kolmas suurem eestlaste asukohamaa ning sarnaselt teistega asusid eestlased ka seal süstemaatiliselt seisma Eesti olukorra tutvustamise ja okupatsiooni lõpetamise eest. Esimesed välisvõitlusliku iseloomuga organisatsioonid löid eestlased Kanadas 1949. aastal, 1973. aastal sai oma lõpliku nime ja vormi Eesti Kesknõukogu Kanadas, mis on valimiste teel moodustatud eestlaste esindus, mis on Kanada eestlaste ametlikuks esindusorganisatsiooniks nii poliitikute kui valitsusasutuste juures.

1980. aastate teisel poolel asus Nõukogude Liidu juht Mihhail Gorbatsšov riigi majanduse päästmiseks *perestroika* ja *glasnosti* nime all ellu viima demokratiseerivaid reforme. Nende tulemusel muutus olukord ka Eestis, Lätis ja Leedus ning mõne aastaga jõuti suurema autonoomianõudes juurest eesmärgini taastada oma iseseisvus. Vabadusvõitluse raskuskeskme liikumine okupeeritud kodumaale tabas väliseestlasi suhteliselt ootamatult, sest nende senise tegevuse keskmes oli üldiselt olnud arusaam, et okupatsiooni on võimalik lõpetada vaid lääneriikide nõudmisel läbi rahvusvaheliste institutsioonide.

Töös käsitletav periood algas 1984. aastast, mil Kanadas tulid võimule progressiivsed konservatiivid Brian Mulroney juhtimisel, kusjuures oma valimiskampaaniat alustas Mulroney ESTO'84 Vabadusmarsil. Kuigi baltlastel oli toetajaid kõigis parteides, siis juba 1950. aastatest olid neil kõige lähedasemad suhted ja üksteisemõistmine just progressiivsete konservatiividega, kuna nende partei hoidis teistest antikommunistlikumat joont ning samuti kuulus selle prominentide sekka mitmeid Ida-Euroopa päritoluga poliitikuid, kellele kogu selle piirkonna küsimused läksid ka isiklikul tasandil korda. Samuti lubas Mulroney oma valimiskampaanias parlamendi suuremat kaasamist välispoliitika tegemisse ja pidas ka seda lubadust. See võimaldas eestlastel ja teistel aktiivsetel rahvusrühmadel oma mõju suurendada, kuna enamikel neist oli Kanada kodakondsus, seeläbi valimisõigus ning ligipääs ja õigustus oma esindajatele nõudmiste esitamiseks.

Laiemalt raamistati oma eesmärgid koostööga teiste Ida-Euroopa rahvaste esindustega, kuna kokku moodustati umbes 10% Kanada kodanikkonnast ning kommunismivastane võitlus pakkus selget ühist teemat. Kõige tihedamalt tehti koostööd muidugi lätlaste ja leedukatega, kellega jagati antud kontekstis peaaegu ühesugust saatust ning ka Kanada poliitikud käsitlesid neid ühtse blokina. Iga-aastaseks poliitikutega suhtlemise tippündmuseks olid koos Balti

Liiduga alates 1973. aastast korraldatavad Balti Õhtud Ottawa parlamendimäel, kus tuletati meelde Balti riikides valitsevat okupatsiooni ja esitati parasjagu aktuaalseid jutupunkte. Läbivalt oluliseks teemaks olid mittetunnustamispoliitika, st tagamine et Kanada ei loobuks oma *de jure* tunnustusest Balti riikidele ja tähelepanu juhtimine inimõiguste rikkumistele Balti riikides, mille raames paluti pidevalt Balti küsimust tõstatada rahvusvaheliste organisatsioonide nagu ÜRO või CSCE kohtumistel. Kuigi keskeltläbi suhtusid Kanada poliitikud baltlaste muredesse osavõtlikult ning kuulasid nad ära, tuleb tõdeda, et konkreetseid soovitud samme üldiselt ei astunud. Mainimist väärib ka see, et kuigi mure noorte Eesti-suunalise huvipuuduse ees kummitas baltlaste kogukondi pidevalt, siis 1980. aastate teisel poolel asusid peale tulevad noored oluliselt jõulisemalt ära kasutama efektseid meediatähelepanu püüdvaid meelevaieldusi, millest sündisid näiteks Balti Vabadusristlemine ja Musta Lindi päeva traditsioon.

Kuigi Kanada avalikkusele suunatud tegevustes ja poliitikas suutsid eestlased hoida suuresti ühist joont, siis tegelikult ei pääsetud muidugi ka kogukonnasisestest pingetest. Alates 1960. aastatest, mil taastus teatav kontakt Nõukogude Liiduga, olid Kanada eestlased jagunenud kaheks suuremaks koolkonnaks, millest üks toetas huvi tundmist Nõukogude Eestis toimuva vastu ja teatud tingimustel ka küllastamist, teine ja suurem osa aga suhtus suhtlemisesse ülima umbusuga. 1987. aastal alanud ulatuslik vabadusliikumine Kodu-Eestis oli väliseestlaste jaoks võrdlemisi ootamatu ning sundis kiiresti ümber kohanema. Kuigi oli näha, et ligi 50 lahus veedetud aastat on jätnud oma sügavad jäljed, siis valitses siiski ka elevus Eestis toimuva üle. 1989. aasta jooksul kiiresti tihenema hakanud kultuurikontaktide mõjul muutus kodumaa küsimus taas aktuaalseks ka paljudele neile, kes sellega oma igapäeva- või seltsielus aktiivselt kokku ei puutunud.

Poliitiliselt võis täheldada nii kodueestlaste kui Kanada väliseestlaste seas kolmeks jagunemist. Kodu-Eestis olid ühes äärmuses Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei, Eesti Muinsuskaitse Selts ja Eesti Kristlik Liit (n-ö Isamaarinne), mis taotlesid tingimusteta Eesti iseseisvuse taastamist õigusliku järjepidevuse alusel ning teises äärmuses vanameelsem osa kommunistlikust parteist ja peamiselt mitte-eestlastest koosnev Interrinne, kes tahtsid uutispoliitika lõpetamist ning tagasipöördumist varasema olukorra juurde. Keskele jäi uuendusmeelsem osa kommunistlikust parteist, Rahvarinne jm liikumised, mis toetasid reforme ja järkjärgulist suveräänsuse suurendamist Nõukogude Liidu koosseisus. Kanada eestlaskonna ühes äärmuses olid alalhoidlikud „võitlejad“, kes jäid hoidma distantsti Eestis toimuvaga. Teises äärmuses olid liberaalsed ärimaailma ja teadusega seotud inimesed ning Metsaüliskooli ringkond, kes toetasid kõikvõimalike vahenditega Eesti olukorra parandamist ning suhtusid poolehoiuga ka

Rahvarindesse. Keskele jäid n-ö mõõdukad ringkonnad, kes toetasid Eesti abistamist, kuid usaldasid ja eelistasid koostööd teha liikumistega, mis ei tegutsenud ametliku nõukogude egiidi all.

Kõige aktuaalsemaks muutus Balti küsimus Läänes 1990. ja 1991. aastal seoses Saksamaa ühendamise ja Nõukogude Liidu kasvava ebastabiilsusega. Samuti toimusid 1990. aasta kevadel kõigis Balti riikides esimesed valimised, kus said kandideerida kõik poliitilised erakonnad. Nende tulemusel moodustatud uued ülemnõukogud astusid kiireid samme iseseisvuse taastamiseks. Leedus, kus iseseisvusliikumine oli suhteliselt ühtne, kuulutati 1990. aasta märtsis iseseisvus taastatuks, Eesti ja Läti kuulutasid välja üleminekuperioodi. Kuigi Kanada Leeduga kohe diplomaatilisi suhteid ei taastanud, siis parlamendis muutusid Balti olukorda puudutavad arutelud üha tihedamaks ning 1990. aasta kevadel loodi eraldi Balti rahvaste toetusrühm, kuhu kuulusid kõigi suuremate erakondade esindajad.

Eriti pinevaks läks olukord 1991. aasta jaanuaris toimunud jõu kasutamise ja Vilniuses ja Riias. Tsiviilisikute hukkimine Baltikumis oli ebameeldivaks äratuskellaks lääneriikidele, kes muidu olid rahul Gorbatšovi demokraatlike reformidega ning kuigi toetasid Balti riikide õigust lahkuda Nõukogude Liidust, soovisid selgelt, et see toimuks rahumeelsete läbirääkimiste teel. Samas said just jaanuarisündmuste järellainetuses Kanada baltlaste kogukonnad ära kasutada aastakümnete jooksul loodud kontaktid ja meeleavaldamise meetodid ning vahendada operatiivselt infot kodumaal toimuva osas nii poliitikutele, ametnikele kui meediale. Sündmuste areng kodumaal näitas, et baltlastel oli olnud õigus paljudes küsimustes, mida nad olid Läänes aastakümneid püüdnud päevakorras hoida. Tänu jutu ja reaolukorra klappimisele hakati neid nägema rohkem väärtuslike ekspertidena ja vähem kibestunud antikommunistidena.

Samal ajal pingestasid esindamisülesandeid taas omavahelised lahkarvamused, kuna EKNi kõrval pretendeeris omaette välissuhete arendamisele ja Eesti eest kõnelemisele ka üleminekuaja valitsus ja välisministeerium. EKN nägi neid aga ainult rangelt üleminekuaja institutsioonidena ning seetõttu täielikult nende autoriteeti ei tunnistanud. Liberaalsemad Kanada eestlased aga heitsid seevastu EKNile ette liigset koostööd ERSPga ning seeläbi ebaobjektiivsust Eestis valitseva poliitilise reaalsuse osas.

Eesti kuulutas oma iseseisvuse taastatuks 20. augustil 1991 pärast ebaõnnestunud riigipöördekatset Moskvas. Kuna olukord Nõukogude Liidus oli muutunud lootusetult ebastabiilseks ei jäänud lääneriigid ootama Nõukogude Liidu ametlikku tunnustust, vaid võtsid eeskuju Vene NSFV presidendi Boris Jeltsinist ning tunnustasid järjest kõigi kolme Balti riigi

iseseisvuse taastamist. Kanada andis oma tunnustuse 26. augustil mõned päevad enne USA-d ning saatis delegatsiooni diplomaatilisi suhteid sisse seadma septembri esimestel päevadel. Tänu baltlaste kogukondade järjepidevale Balti küsimuse päevakorras hoidmisele oli Kanadal suhteliselt suur usk nende iseseisvusega hakkama saamisesse, sest neil oli kindlus, et tegu pole juhusliku kapriisiga. Järjepidev mittetunnustamispoliitika tingis selle, Balti riikide iseseisvust tunnustati näiteks varem kui Ukraina oma ja erinevalt Ukrainast õigusliku järjepidevuse alusel. Samuti on oluline, et kui Kanadas asuti prioriteete seadma selle osas, kellele piirkonnas esmajärgus abi anda, siis toodi välja just Ukraina ja Balti riigid ning põhjendati seda sellega, et nende kogukondadega on Kanadal kõige tihedamad sidemed.

Kanada ei olnud kindlasti Balti küsimuses ega külmas sõjas tervikuna kõige olulisem riik ja ta mõjuvõim piirdus pigem positsioonidega rahvusvahelistes organisatsioonides. Tuleb tõdeda, et ei ÜRO ega CSCE kohtumistel ei kippunud nad olema tulihingelised Baltikumi eest kõnelejad. Seega on olulisem hinnata Kanada eestlaste tegevuse mõju just kodanikuühiskondlikust aspektist ning arusaamises, et hästi organiseeritud ja järjepideva tegevusega suudeti Eestist geograafiliselt kaugel asuvas suures ja paljurahvusvahelises riigis viia oma riikide küsimus kõige kõrgemate poliitiliste otsustajate lauale ja päevakordadesse ning ehitada vundament, millelt sai 1990. aastatel värskelt sisse seatud kahepoolsete suhetega edasi liikuda arvestatava edumaaga.

Magistritöö sisulise teemaarenduse kõrval on eraldi oluline ka allikaline baas ning omaette eesmärgina sai täidetud siht tutvustada ja teaduskäibesse tuua Kanadas leiduvat Eesti-ainelist arhiivimaterjali nii Väliseesti Muuseumi arhiivist kui Kanada parlamendi ja välisministeeriumi raamatukogudest. Võib kõhklemata tõdeda, et neis on väärtuslikku infot kahe riigi ja rahva vaheliste suhete kohta mitmeteks edasisteks teadustöödeks.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.1608 Eesti Peakonsulaat New Yorgis

Väliseesti Muuseum (VEMU)

VEMU.56 Eestlaste Kesknõukogu Kanadas

VEMU Eesti Kultuuripärandi Seltsi videokogu

Välisministeeriumi arhiiv (VMA)

VMA.4 Kirjavahetus

Publitseeritud allikad

Canadian Foreign Policy 1977–1992. Selected Speeches and Documents. Koost. Arthur A. Blanchette. Ottawa: Carleton University Press 1994.

Canadian Parliamentary Historical Resources (PARL). Loetud: <https://parl.canadiana.ca/>, 07.05.2023.

Deschênes, Jules. Commission of Inquiry on War Criminals. Report, part I: Public. Ottawa: Canadian Government Publishing Centre 30.12.1986.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1988.

Global Affairs Canada Digital Library (GAC). Loetud: <https://gac.canadiana.ca/>, 07.05.2023.

Riigi Teataja 1990, 1991, 1999.

Perioodika

Aja Kiri 1988.

Meie Elu 1956–1989.

New York Times 1991.

Vaba Eestlane 1985–2001.

Kirjandus

Aaresild, Ann. „Leht ei mõjutanud meid, ma ei usu“: meedia roll ja muutused külma sõja algusest tänapäevani väliseesti kogukondades Kanadas ja USA-s.“. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool, Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituut 2020.

Aun, Karl. The political refugees: a history of the Estonians in Canada. Toronto: McClelland and Stewart 1985.

Beķere, Kristīne. Latvian Diaspora's Involvement in the Latvian State Independence Renewal Process 1989–1991. Kogumikust *The Baltic States and the End of the Cold War*. Toim. Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies Vol 6. Berliin: Peter Lang 2018, lk 189–205.

Bergmane, Una. USA ja Balti küsimus külma sõja lõpus. Kogumikust *Ameerika sajand. USA ja Eesti suhete sada aastat*. Koost. Kaarel Piirimäe; Mart Kuldkepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2022, lk 188–210.

Bergmane, Una; Clerc, Louis. Beyond „caution, pragmatism and cynicism”? France's relations with the Eastern Baltic in times of crisis (1918–1922; 1988–1992). *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 369–396.

Brosseau, Laurence; Dewing, Michael. *Canadian Multiculturalism*. Ottawa: Library of Parliament 2018.

Bungs, Dzintra. The Chautauqua conference in Latvia. *Soviet-East European Survey 1986–1987: Selected Research And Analysis From Radio Free Europe/radio Liberty*. Toim. Vojtech Mastny. New York Routledge: 1988, lk 175–177.

Challenge and Commitment: A Defence Policy for Canada. Ottawa: Ministry of Supply and Services Canada 1987.

Cooper, Andrew F.; Higgott, Richard A.; Nossal, Kim R. *Relocating Middle Powers: Australia and Canada in a Changing World Order*. Vancouver: UBC Press 2003

Deksnis, Eduards Bruno. The Baltic Diaspora and Restoration of Baltic Independence – the Latvian Contribution. Kogumikust *The Baltic States and the End of the Cold War*. Toim. Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies Vol 6. Berliin: Peter Lang 2018, lk 207–237.

Eesti Kongress siis ja praegu. Koost. Eve Pärnaste. Tallinn: Riigikantselei, SE&JS 2000.

Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos. Peatoim. Richard Antik. Toronto: Oma Press 1975.

Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos II. Peatoim. Valdu Lillakas. Toronto: Oma Press 1985.

Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos III. Peatoim. Valdu Lillakas. Toronto: Oma Press 1997.

Fischer, Beth A. The Trudeau Peace Initiative and the End of the Cold War: Catalyst or Coincidence? *International Journal* nr 49/3. Sage Publications 1994, lk 613–634.

Fraser, John A. *The House of Commons at work*. Montréal: Les Éditions de la Chenelière 1993.

Graf, Mati. *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Tallinn: Argo 2012.

Hollo, Maarja. Traumast romaanini. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants“ žanr, poeetika ja ajalooline kontekst. *Keel ja Kirjandus* nr 12 2018, lk 959–975.

Jóhannesson, Guðni. Icelandic support for Baltic independence: myth, memory and detachment. *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 431–445.

Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Tammerraamat 2014.

Kirss, Tiina Ann. Suhtlejad ja Võitlejad. Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminari näitel. Kogumikust *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*. Koost. Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2016, lk 260–289.

Kshyk, Chris. The Foreign Policy of Brian Mulroney, 1984–1993. *Oral History Forum* nr 35 2015, lk 2.

Kuldkepp, Mart. Swedish political attitudes towards Baltic independence in the short twentieth Century. *Ajalooline Ajakiri* nr 3/4 2016, lk 397–430.

Kumer-Haukanõmm, Kaja. Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. Konverentsikogumikust Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Toim. Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Rosenberg, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2006, lk 13–38.

Kumer-Haukanõmm, Kaja. Teise maailmasõja aegne eestlaste sundmigratsioon läände. *Acta Historica Tallinnensia* nr 16 2011, lk 95–109.

Lang, Eugene. Searching for a Middle-Power Role in a New World Order. Calgary: Canadian Global Affairs Institute 2019.

Lange, Falk. The Baltic States and the CSCE. *Journal of Baltic Studies* 25 1994, lk 233–248.

Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). *Kogumikust Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post Communist Transition*. Koost. Marju Lauristin et al. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 1997, lk 73–126.

Leivat, Laas et al. Vaade väljast – mittetunnustamisest koostööni. Kogumikust Teine tulemine II: Välisministeeriumi taasloomise lugu. Koost. Eeva Eek-Pajuste. Tallinn: Välisministeerium 2008, lk 25–40.

Luts, Kristjan. Eestlased Nõukogude armees 1968–1991. *Ajalooline Ajakiri* 2009 1/2, lk 253–280.

Made, Tiit. Ükskord niikuinii 1986–1991. Tallinn: Argo 2006.

Martin, Lawrence. Pledge of Allegiance: the Americanization of Canada in the Mulroney years. Toronto: McClelland & Stewart 1993.

McDonald, Marci. Yankee Doodle Dandy: Brian Mulroney and the American Agenda. Oxford: Stoddart Publishing 1995.

Metsaülikool 1967–1982. Toim. Heino Susi. Toronto: Welch & Quest 1984.

Michaud, Nelson; Nossal, Kim Richard. Diplomatic Departures? Assessing the Conservative Era in Foreign Policy. Kogumikust *Diplomatic Departures: The Conservative Era in Canadian Foreign Policy 1984–1993*. Koost. Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. Vancouver: UBC Press 2002, lk 290–295.

Michaud, Nelson; Nossal, Kim Richard. Out of the Blue: The Mulroney Legacy in Foreign Policy. Kogumikust *Transforming the nation: Canada and Brian Mulroney*. Koost. Raymond B. Blake, Montréal: McGill-Queen's University Press 2007, lk 113–131.

Morris, Helen M.; Made, Vahur. Émigrés, dissidents and international organisations. Kogumikust *The Baltic Question during the Cold War*. Toim. John Hiden, Vahur Made, David J. Smith. Oxon: Routledge 2008, lk 144–155.

Mälksoo, Lauri. Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Rension between Normativity and Power in International Law. Leiden: Brill Academic Publishers 2003.

- Norton, Roy.** Ethnic Groups and Conservative Foreign Policy. Kogumikust *Diplomatic Departures: The Conservative Era in Canadian Foreign Policy 1984–1993*. Koost. Nelson Michaud, Kim Richard Nossal. Vancouver: UBC Press 2002, lk 241–259.
- Palk, Paavo.** Eesti taasiseseisvumine ja rahvusvahelised suhted. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool 1997.
- Park, Andrus.** Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. *Europe-Asia Studies* 46/1 1994, lk 69–87.
- Peach, Ceri.** The Mosaic versus the Melting Pot: Canada and the USA. *Scottish Geographical Journal* 121/1 2005, lk 3–27.
- Piirimäe, Kaarel.** Gorbachev's „Last Trench Line“: Estonian Diplomacy toward the East and the Soviet Crackdown in the Baltic States in January 1991, Kogumikust *The Baltic States and the End of the Cold War*. Toim. Kaarel Piirimäe, Olaf Mertelsmann. Tartu Historical Studies Vol 6. Berliin: Peter Lang 2018, lk 293–315.
- Piirimäe, Kaarel; Urbla, Hannes Hugo.** Vene mõjusfäärist NATO kandidaadiks: Eesti julgeolekupoliitilised püüdlused G.H.W. Bushi ja W. Clintoni ajal. Kogumikust *Ameerika sajand. USA ja Eesti suhete sada aastat*. Koost. Kaarel Piirimäe; Mart Kuldkepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2022, lk 213–248.
- Pravda, Alex.** The Collapse of the Soviet Union 1990–1991. Kogumikust *The Cambridge History of the Cold War III: Endings*. Toim. Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press 2010, lk 356–377.
- Raag, Raimo.** Välis-Eesti 100 aastat. Tallinn: Riigikantselei/AS Eesti Meedia 2018.
- Rahi-Tamm, Aigi.** 1960. aasta laulupidu Kodu- ja Välis-Eesti lähendaja ja lõhestajana. Keel ja Kirjandus nr 1–2 2023, lk 224–239.
- Raun, Mait.** Kodanike komiteede liikumise sünnist. Tuna nr 3 1999, lk 50–52.
- Ravenhill, John.** Cycles of Middle Power Activism: Constraint and Choice in Australian and Canadian Foreign Policies. *Australian Journal of International Affairs* nr 52/3 1998, lk 309–327.
- Roostar, Sulev.** Eesti suursaatkonna asutamine Kanadas. Kogumikust *Teine Tulemine: Taasiseseisvunud Eesti välisesindused*. Koost. Eeva Eek-Pajuste. Tallinn: Välisministeerium 2003, lk 171–177.
- Talmon, Stefan.** Recognition of governments in international law. Oxford: Clarendon Press 1998.
- The Baltic Tribunal Against the Soviet Union, July 25 & 26, 1985, Copenhagen. Toim. Ingrida Kalnins. Rockville, MD: The World Federation of Free Latvians 1985.
- Undusk, Jaan.** Eesti, eksiil ja Välis-Eesti: Väike mentaliteedilugu. Akadeemia nr 10 2008, lk 2257–2286.

Internetiviited

ERR arhiiv, audiokogu. Eestimaa Laul 11.09.1988 Tallinna Lauluväljak 02. Viimati kasutatud: <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/eestimaa-laul-eestimaa-laul-11-09-1988-tallinna-lauluväljak-02>, 19.04.2023.

Government of Canada. Provinces and territories. Viimati loetud: <https://www.canada.ca/en/intergovernmental-affairs/services/provinces-territories.html>, 05.03.2023.

Helsinki Final Act. Organization for Security and Co-operation in Europe 1975, lk 6–7. Loetud: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>, 10.03.2023.

Leedu Vabariigi seimi arhiiv. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos akto Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Loetud: <https://www.lrs.lt/datos/kovo11/signatarai/aktas.htm>, 02.05.2023.

Parliament of Canada. Elections and Candidates, s.v. General elections 10.06.1957. Loetud: https://lop.parl.ca/sites/ParlInfo/default/en_CA/ElectionsRidings/Elections, 30.03.2023.

Shulgan, Christopher. Did the Cold War melt in the Great White North? *The Globe and Mail* 07.06.2008. Loetud: <https://www.theglobeandmail.com/technology/science/did-the-cold-war-melt-in-the-great-white-north/article674262/>, 26.03.2023.

University of Toronto. G7 Research Group. Official Documents. July 15-17, 1991, London. Loetud: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/1991london/index.html>, 03.05.2023.

U.S.-Canada Joint News Conference. Viimati kasutatud: <https://www.c-span.org/video/?20880-1/us-canada-joint-news-conference>, 20.07.2022.

Vundamendi taastamine iseseisvale riigile. Koost. Heino Kostabi. Tartu 2012. Loetud: <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:115663>, 02.05.2023.

Vytas Cuplinskas, The Lithuanian Canadian Community (LCC) pressiteade 11.01.1991. Loetud: <https://www.lithuanianheritage.ca/january-13/>, 10.03.2023.

Williams Walsh, Mary. The soviets and the summit : Baltic Secession a Touchy Issue for Mulroney. : Canada: The prime minister must tread lightly, since he's faced with his own threat of a breakaway by Quebec. Los Angeles Times 30.05.1990. Loetud: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-05-30-mn-259-story.html>, 6.03.2023.

Summary

Canadian Estonians' political activities in support of the restoration of Estonian independence 1984–1991

Due to the Second World War and Soviet occupation, about 60,000 Estonians became refugees in the West. Approximately 13,000 of them settled in Canada, thus forming the third-largest Estonian community abroad after Sweden and the United States. The shock of Estonia's disappearing from the world map gave a strong impulse to the preservation and inheritance of Estonian identity. In addition to preserving and promoting culture, great attention was also paid to political activities, which main aim was to explain to both the world public and political circles that the Republic of Estonia had not ceased to exist and was forcibly subjected to Soviet occupation. The main initiators of foreign political activity were the central organizations of Estonians in each major host country. In 1973, the Estonian Central Council in Canada (ECCC) had taken its final form and name.

In fifty years of exile, the Estonian diaspora community had established itself, stabilized, and reached a certain state of stagnation. This thesis examines the final period of the exile era, which culminated in the restoration of Estonian independence. The study begins symbolically in 1984, when the Progressive Conservative Party led by Brian Mulroney came to power in Canada and ends with the restoration of Estonian independence in 1991.

The author posed three major questions. Firstly, what was the position of Estonians in Canada in the eyes of Canadian politicians and the public by the mid-1980s, i.e., what was their starting position for rapidly changing circumstances. Secondly, the author is interested in how Estonians in Canada reacted to events that took place in their homeland since 1987 and how this affected their community. The third question is how Estonians in Canada coped with the coverage of events in Estonia and whether and to what extent they were able to influence Canadian politics.

The political activity of Estonians in Canada was broadly related to cooperation with other Eastern European peoples and Balts, who together constituted about 10% of the Canadian population and were linked by a common anti-communist sentiment. They had active contacts with both politicians and government officials, and the annual highlight of this cooperation was the Baltic Evening on Parliament Hill in Ottawa, which took place since 1973. The Progressive Conservative Party's victory in the 1984 elections was significant for Estonians and other Eastern Europeans because they had already had closer cooperation with them since the 1950s. Additionally, there were quite some top politicians in the Progressive Conservative Party with

Eastern European background, who were therefore personally interested in the entire issue. Furthermore, Mulroney promised to involve parliament more in foreign policy, and he kept this promise, so Baltic people were able to participate more directly in political decision-making through their representatives. The most important issues were to ensure the continuation of Canada's non-recognition policy and to draw attention to human rights violations in the Soviet Union. It is also worth noting that, although foreign activism in the mid-1980s was relatively predictable, younger community members began to organize flashier demonstrations that attracted greater media attention, such as the Baltic Freedom Cruise or Black Ribbon Day.

While Estonians in Canada largely maintained a united front in public policy, there were certainly internal tensions as well. Since the 1960s, when some contact with the Soviet Union was restored, Canadian Estonians had been divided into two major camps, one of which supported an interest in and, under certain conditions, even visits to Soviet Estonia, while the other and larger group viewed such communication with the utmost suspicion. The freedom movement that began in 1987 caught Canadian Estonians relatively unexpectedly and forced them to adapt quickly. Although it was clear that nearly 50 years of separation had left deep wounds, excitement about events in Estonia prevailed. Under the influence of cultural contacts that began to intensify rapidly in 1989, the question of the homeland became relevant again to many who were not actively involved in daily or social life related to it.

Canadian Estonians were divided into three political stances related to the situation in their homeland. At one extreme were conservative "fighters" who kept their distance from events in Estonia. At the other extreme were liberal business and science-related individuals and members of the Forest University (*Metsäülikool*) circle who supported improving the situation in Estonia by any means possible and who also expressed support for the Popular Front. In the middle were the "moderate" circles who supported helping Estonia, but trusted and preferred to work with movements that did not operate under official Soviet auspices.

The Baltic issue became most relevant in the West in 1990 and 1991 in connection with the reunification of Germany and the growing instability of the Soviet Union. Also in the spring of 1990, the first elections were held in all Baltic states, in which all political parties could run. The newly elected Supreme Soviet of Lithuania declared the restoration of Lithuanian independence, while in Latvia and Estonia a transition period was declared. The situation became most acute in January 1991, when the centrally controlled Soviet military authorities used force against civilians in Vilnius and Riga. The course of events in the homeland showed

that the Balts had been right about many of the issues they had been trying to keep on the agenda in the West for decades. Thanks to the correspondence between the talking points and the real situation, they began to be seen more as valuable experts and less as embittered anti-communists. The speed and intensity of the response to the January events made it clear how extensive were the contacts developed by Canadian Balts over the decades.

At the same time, there were tensions over representing Estonia and its needs and wants. In addition to the ECCC, the Estonian transitional government itself claimed the right to speak for Estonia, while the ECCC recognized it only as a transitional institution. However, more liberal Canadian Estonians criticized the ECCC for being too close to right-wing movements in Estonia and therefore being ignorant towards Estonia's political realities.

Despite the anxiety and tensions, the Supreme Council of Estonia declared Estonia's independence restored on August 20, 1991, after a failed coup attempt. Canada recognized the restoration of independence of Estonia, Latvia, and Lithuania on August 26 and established diplomatic relations in September. Thanks to the consistent efforts of the Baltic communities, Canada had no doubt that the Baltic states truly desired independence and could achieve it. Additionally, alongside Ukraine, the Baltic states were named the most important region for Canadian assistance, as Canada had the closest ties with them.

Canada was certainly not the most important country in the Baltic question or the Cold War as a whole, and it must be noted that they did not actively raise the Baltic question at international organizations' meetings. The impact of Canadian Estonians' activities lies more in their well-organized efforts to bring the issue of Estonia to the attention of the most important political decision-makers in a large and multinational country far from Estonia.

In addition to the substantive development of the thesis topic, an important separate goal was to introduce and bring into the academic use the Estonian archival material available in Canada, including from the Estonian Museum in Canada as well as the libraries of the Canadian Parliament and Global Affairs. It can be confidently stated that these archives contain valuable information on the relations between the two countries and peoples for future research.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Katariina Sofia Päts,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks 1984–1991“, mille juhendaja on professor Tõnu-Andrus Tannberg, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Katariina Sofia Päts

10.05.2023